

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**KUR'AN'IN CEM' VE İSTİNSAHININ KIRAATLER BAĞLAMINDA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS

Muharrem Yasin AKDAŞ

**HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**KUR'AN'IN CEM' VE İSTİNSAHININ KIRAATLER BAĞLAMINDA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**EVALUATION OF THE QURAN'S COMPILATION AND TRANSCRIPTION
IN THE CONTEXT OF RECITATIONS**

YÜKSEK LİSANS

Muharrem Yasin AKDAŞ

**HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE**

**T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**KUR'AN'IN CEM' VE İSTİNSAHININ KIRAATLER BAĞLAMINDA
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**EVALUATION OF THE QURAN'S COMPILATION AND TRANSCRIPTION
IN THE CONTEXT OF RECITATIONS**

YÜKSEK LİSANS

Muharrem Yasin AKDAŞ

Danışman: Prof. Dr. Abdurrahman ALTUNTAŞ

**HAZİRAN-2025
GÜMÜŞHANE**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “**Kur’an’ın Cem’ ve İstinsahının Kıraatler Bağlamında Değerlendirilmesi**” isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirttiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi’nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlediği kısıtlara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

04/06/2025

.....
Muharrem Yasin AKDAŞ

TEŐEKKÖR

Bu çalışmanın hazırlanmasında bilgi ve birikimleriyle bana yol gösteren, değerli görüş ve önerileriyle tezime katkıda bulunan danışman hocam Prof. Dr. Abdurrahman ALTUNTAş'a en içten teőekkürlerimi sunarım. Ayrıca lisans ve lisansüstü eğitimim sürecinde desteklerini esirgemeyen ve değerli fikirleriyle katkıda bulunan  niversitemizin tüm eğitim kademelerinde görev alan hocalarıma őükranlarımı sunarım. Ve son olarak eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan ve bunu hissettiren sevgili aileme teőekk r ederim.

Muharrem Yasin AKDAş
GüMüşHANE – 2025

ÖZET

Kur'an'ı Kerim nüzûlünün başlaması ile birlikte korunması, hem yazılı hem de sözlü olarak gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber dönemi farklı kabilelere mensup olan sahabilerin Kur'an'ı lehçelerine göre okumalarına izin verilmesi, ilerleyen süreçte kıraat farklılıklarını ortaya çıkarmıştır. Bu farklılık başlangıçta problem teşkil etmese de, zamanla bazı beldelerde ihtilafa yol açabilecek bir durum haline gelmiştir. Bu nedenle Kur'an'ın Mushaf haline getirilerek cem' edilmesi ve istinsah edilerek çoğaltılması, hem metnin korunması hem de kıraat farklılıklarının korunması hususunda önem arz etmiştir.

Bu doğrultuda Hz. Ebû Bekir dönemi başlatılan cem' süreci ve Hz. Osman döneminde yapılan istinsah faaliyetleri, kıraat ilmi açısından önem arz etmektedir. Bu süreçler kıraatleri top yekûn ortadan kaldırmak yerine, onları belirli bir metin etrafında disipline etmiş ve sahih kıraatlerin bir sonraki nesillere aktarılmasında önemli rol oynamıştır.

Tezimiz, sözü edilen cem' ve istinsah uygulamalarının, kıraat farklılıkları üzerindeki etkilerini çok yönlü bir şekilde araştırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Hz. Ebû Bekir döneminde ilk defa iki kapak arasına getirilen Mushaf'ın amacı, kapsamı ve kıraat ile olan ilişkisi ele alınmıştır. Devamında Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah serüveniyle kıraatler arasında nasıl bir ayrıma gidildiği analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cem', İstinsah, Kıraat, Kur'an, Mushaf, Tefsir

SUMMARY

With the commencement of its revelation, the preservation of the Qur'an was carried out both in written and oral forms. During the time of the Prophet, the Companions belonging to different tribes were allowed to recite the Qur'an according to their dialects, which later led to the emergence of variations in qirâ'ât. Although these differences did not initially pose a problem, over time, they became a potential source of disagreement in some regions. For this reason, the compilation of the Qur'an into a codex and its reproduction through transcription became important both for the preservation of the text and the safeguarding of qirâ'ât variations.

In this context, the process of compilation initiated during the caliphate of Abû Bakr and the transcription activities carried out during the caliphate of 'Uthmân held great significance in terms of the science of qirâ'ât. Rather than abolishing the various recitations entirely, these processes disciplined them around a unified text and played a crucial role in transmitting the authentic qirâ'ât to subsequent generations.

This thesis aims to comprehensively examine the affects of the aforementioned compilation and transcription practices on the variations of qirâ'ât. In this regard, the purpose, scope, and relation to qirâ'ât of the codex first compiled during the time of Abû Bakr are addressed. Subsequently, the process of transcription undertaken during the caliphate of 'Uthmân and its role in distinguishing between the different qirâ'ât are analyzed.

Keywords: Compilation, Transcription, Qira'at, Qur'an, Mushaf, Yamama

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ÖZET.....	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	X
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
II. Araştırmanın Yöntem ve Planı	2
III. Araştırmanın Kaynakları.....	2
VI. Araştırmanın Özgün Değeri.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	4
KUR'AN'IN CEM'İ VE İSTİNSAH'I.....	4
1.1. Hz. Ebû Bekir'in Hayatı ve Kur'an'ın Cem'i	4
1.1.1. Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a Girişi	5
1.1.2. Hz. Peygamber'in Vefâtı ve Hz. Ebû Bekir'in Tutumu.....	7
1.1.3. Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçilme Süreci ve Sonrası	8
1.1.4. Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i	11
1.1.4.1. Hz. Peygamber Döneminde Kur'an'ın Yazıya Geçirilmesi.....	12
1.1.4.2. Müseylimetü'l-Kezzab ve Yemâme Savaşı	18
1.1.4.3. Kur'an'ın Cem' Edilmesinin Gündeme Getirilmesi ve Hz. Ömer'in Teklifi	20
1.1.4.4. Hz. Ebû Bekir'in Zeyd bin Sabit'i Görevlendirmesi ve Cem' Heyeti	22
1.1.4.5. Zeyd bin Sabit'in Kur'an'ın Toplanmasında Uyguladığı Metod.....	26
1.1.4.6. Cem' Esnasında İki Şahit İsteme Uygulaması	27
1.1.4.7. Toplanan Mushaf'ın Özellikleri ve Durumu.....	28
1.1.4.8. Hz. Ömer Dönemi Kur'an'ı Kerim'in Cem'i İddiası.....	30
1.2. Hz. Osman'ın Hayatı ve Kur'an'ın İstinsahı.....	31
1.2.1. Hz. Osman'ın Müslüman Oluşu ve İslâm'a Katkıları.....	32
1.2.2. Hz. Ebû Bekir Döneminde Hz. Osman'ın Rolü ve Katkıları.....	33
1.2.3. Hz. Osman'ın Hilafeti	34
1.2.4. Hz. Osman Dönemi ve Kur'an'ın İstinsâh'ı	36

1.2.4.1. Hz. Osman'ın Kur'an'la İlgili Uygulamaları ve Kıraat Birliğinin Tesis Edilmesi Süreci.....	39
1.2.4.2. Oryantalistler ve Şia'ya Göre Kur'an'ın Tahrif Edildiği İddiası	41
İKİNCİ BÖLÜM.....	45
KUR'AN'IN CEM VE İSTİNSAHI'NIN KIRAAT'E ETKİLERİ.....	45
2.1. Kıraat ve Tanımı	45
2.2. Kıraat İlminin Amacı ve Gayesi	46
2.3. Hz. Peygamber Döneminde Kıraat	47
2.4. Yedi Kıraat Meselesi.....	50
2.5. Kıraat İlmi ve Kısımları	54
2.6. Hz. Ebû Bekir Dönemi Cem' Edilen Mushaf'ın Özellikleri ve Kıraati.....	55
2.7. Hz. Ebû Bekir'in Cem' Ettiği Mushaf İle Hz. Osman'ın İstinsâh Ettiği Mushaf Arasındaki Kıraat Farkı.....	56
2.8. Hz. Osman Dönemi İstinsah Faaliyetlerinin Kıraat İlmiyle İlişkisi.....	57
3. SONUÇ	59
KAYNAKÇA.....	62
ÖZGEÇMİŞ	69

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: Bin
Bk. / bk.	: Bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
Drl. / drl.	: Derleyen
Ed. / ed.	: Editor
Haz. / haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Krş. /krş.	: Karşılaştırınız
MS	: Milâttan sonra
Neşr.	: Neşreden
S	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri, ve devamı

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kur'an'ı Kerim, Allah tarafından vahyedilmiş son ilahî mesajdır. Müslümanlara mütevatir yollarla ulaşmış ve İslâm'ın temel kaynağı olma vasfına haizdir. Bu ilâhi kitap, insanların taşıyamayacağı bir yük haline gelmesin diye toplu halde değil, yaklaşık yirmi üç yıl süresince, peyderpey olarak indirilmiştir. Âyetler nazil oldukça Hz. Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine yazdırılmış ve sahabe tarafından ezberlenmiştir. Böylece Kur'an, hem yazılı hem de sözlü olarak muhafaza edilmiştir.

Hiz. Peygamber hayattayken Müslümanların Kur'an konusunda herhangi bir endişesi bulunmamaktaydı. Vahyin tamamlanmasının ardından Allah Rasûlü'nün vefatıyla birlikte, İslâm toplumunda yeni ihtiyaçlar ve sorumluluklar ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Hiz. Ebû Bekir halife olmuş ve kısa süre sonra vuku bulan Yemâme Savaşı, Kur'an tarihi için dönüm noktası olmuştur. Savaşta birçok hâfiz sahabenin şehit düşmesi, Hiz. Ömer'i derinden endişelendirmiştir. Bu durum üzerine Hiz. Ömer, Kur'an'ın yazılı olarak toplanması gerektiğini düşünerek bu fikrini halife Hiz. Ebû Bekir'e sunmuş ve cem' sürecinin başlatılmasına vesile olmuştur. Böylece Kur'an'ı Kerim'in cem'i Hiz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilmiştir.

Hiz. Ebû Bekir döneminde toplanan Mushaf, kıraat açısından yedi harfi içermekteydi. O dönemin Müslümanları Arapça'ya hâkim oldukları için okuyuş farklılıkları önemli bir sorun teşkil etmemiştir. Fakat İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte, Arap olmayan topluluklarının İslâm'a girmesi yeni meseleleri gündeme getirmiştir. Özellikle kıraat farklılıkları ciddi anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Hiz. Osman, Hiz. Ebû Bekir'in topladığı Mushaf'ı esas alarak çoğaltma (istinsâh) işlemini başlatmış ve kıraat birliğini sağlamak amacıyla Mushafları tek bir lehçeye, Kureys lehçesine indirgemıştır.

Yedi harf hadisi çerçevesinde kıraat farklılıklarının nasıl anlaşıldığı ve bu farklılıkların Mushaf'a yansıyor yansımadağı da değerlendirilmiştir. Öte yandan, Şiîliğin aşırı kolları ve bazı oryantalist çevrelerin ortaya attığı tahrif iddialarının ilmî dayanaktan yoksun olduğı da ortaya konulmuştur.

Ele alınan bu çalışmanın temel amacı; Hiz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ihtilaflar doğrultusunda, Hiz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem' edilme sürecini tarihsel ve ilmî açıdan ayrıntılı bir şekilde incelemektir. Aynı şekilde Hiz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen cem' faaliyetinin ne kadar sistemli, sahih ve sahabinin ortak mutabakatıyla yürütölen bir süreç olduğunu belgelemek ve bu sürecin İslâm ilim geleneğinde nasıl değerlendirildiğini somut delillerle ortaya koymaktır. Kur'an'ın cem'i

sonrası kıraat farklılıklarının vahyin çeşitliliği çerçevesinde bir zenginlik olarak ele alındığını göstermek de bu çalışmanın temel hedeflerindendir.

II. Araştırmanın Yöntem ve Planı

Bu çalışma, tarihsel analiz yöntemi ve literatür taraması yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma sürecinde hem klasik döneme ait kaynaklar hem de modern dönemde yapılan ilmî çalışmalar bir araya getirilerek çok yönlü bir değerlendirme yapılmıştır. Özellikle Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilme serüveni, bu sürece yön veren rivayetlerin güvenilirliği, sahabenin bu süreçteki katkıları ve kıraat farklılıklarının bu dönemde nasıl algılandığı gibi meseleler tarihî bağlamı içinde analiz edilmiştir.

Tez, içerik bakımından kronolojik bir yapı esas alınarak planlanmıştır. İlk olarak, Hz. Ebû Bekir'in şahsiyeti, İslâm'a girişi, Allah Rasûlü ile olan yakın ilişkisi ve halifelğe seçilişi gibi tarihsel arka plan ortaya konmuştur. Bu tarihsel çerçeve, cem' sürecinin hangi şartlar altında ve ne tür ihtiyaçlara binaen başladığını anlamak açısından önem arz etmektedir.

Ayrıca Kur'an'ın Hz. Peygamber dönemindeki yazım süreci ve hâfızlar yoluyla muhafaza edilme biçimi ele alınmış, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan tehlikelerin nasıl cem' ihtiyacını doğurduğu açıklanmıştır. Kur'an'ın toplanması için görevlendirilen sahabilerin çalışmaları, izlenen yöntem ve dikkate alınan esaslar sistematik bir şekilde incelenmiştir.

Son olarak, kıraat olgusu ve yedi harf meselesi bağlamında, cem' faaliyetinin kıraat farklılıklarıyla ilişkisi değerlendirilmiş, bu farklılıkların Kur'an'ın lafzî bütünlüğüne nasıl yansıdığı analiz edilmiştir. Ayrıca Şîî gelenekte ve oryantalist söylemlerde yer bulan Kur'an'a müdahale iddiaları ele alınarak, bu iddiaların tarihsel ve ilmî temellerden yoksun olduğu gerekçeleriyle ortaya konmuştur.

III. Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmada kullanılan kaynaklar, klasik ve modern dönem eserlerinden oluşmaktadır. Araştırmada öncelikle birinci el kaynaklar, yani rivayetlerin doğrudan yer aldığı eserler esas alınmıştır. Kur'an tarihiyle ilgili klasik kaynaklar da araştırmada yoğun şekilde kullanılmıştır. Ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân'ı*, Suyûtî'nin *el-İtkan'ı* ve İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr* adlı eseri bu alandaki temel metinlerdendir. Bu eserler Kur'an'ın yazım süreci, mushafın çoğaltılması ve kıraat ayrılıklarının temelleri konusunda zengin malzeme sunmaktadır.

Ayrıca İslâm tarihi kitapları da dönemin siyasi ve toplumsal bağlamını anlamak için kullanılmıştır. Taberî ve İbn Sa'd gibi tarihçilerin rivayetleri, olayların kronolojisini inşa etmede başvuru kaynağı olmuştur.

Modern döneme ait kaynaklar arasında ise, Kur'an tarihi, kıraat ilmi ve Mushaflar'ın gelişimi üzerine yazılmış akademik çalışmalar yer almaktadır. M. Hamidullah, İsmail Karaçam, İsmail Cerrahoğlu ve burada zikredemediğimiz birçok çağdaş araştırmacıların eserlerinden de istifade edilmiştir. Bu eserler, klasik rivayetlerin analizinde ve günümüz bakışıyla yorumlanmasında önemli katkılar sunmuştur.

Araştırmanın sonunda oluşturulan sonuç ve değerlendirmeler, bu klasik ve modern kaynaklar arasındaki karşılaştırmalı okumalar üzerinden inşa edilmiştir.

VI. Araştırmanın Özgün Değeri

Kur'an'ı Kerim'in nüzûlünden itibaren günümüze kadar korunarak ulaşması, İslâm ilim geleneği üzerinde önemle durulan temel meselelerden biridir. Kur'an, hem sözlü rivayet hem de yazılı metinlerle muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Kur'an'ın yazılı olarak iki kapak arasında toplanması anlamına gelen cem' süreci ile ardından gelen istinsah süreci, Kur'an'ın korunması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Devamında Kur'an'ın okunuş şekillerini ifade eden kıraat ilmi de metnin sahil bir şekilde aktarılmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Ancak bu üç temel başlık, literatürde çoğunlukla birbirinden bağımsız olarak ele alınmış, aralarındaki ilişki ise genellikle yüzeysel olarak aktarılmıştır. Bu çalışma ise Kur'an'ın cem' ve istinsah süreçlerini, kıraat farklılıklarıyla birlikte ele alarak bu üç meselenin birbirleriyle olan ilişkisini doğrudan ortaya koymayı hedeflemektedir.

Literatürde daha önce yapılan çalışmalarda genellikle ya Kur'an'ın cem' ve istinsah süreci ele alınmış ya da kıraat ilmi kendi içinde müstakil bir konu olarak değerlendirilmiştir. Bu tez ise söz konusu bu üç başlığı birlikte ele almakla bütünsel bir bakış açısıyla bu alana katkı sunmayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN CEM'İ VE İSTİNSAH'I

1.1. Hz. Ebû Bekir'in Hayatı ve Kur'an'ın Cem'i

Hz. Ebû Bekir, Kureyş kabilesine mensup olup bu kabilenin bilinen on kolundan birisi olan Teym koluna aittir.¹ Teym kabilesinin nesebi, Mürre b. Kâ'b'da Hz. Peygamber'in soyuyla birleşir.² Hz. Ebû Bekir'in babası, Ebû Kuhâfe olarak bilinmesinin yanı sıra, asıl ismi Osman b. Âmir b. Amr'dır.³ Babasının Kuhâfe adında bir çocuğunun bulunmamasına rağmen ona neden Ebû Kuhâfe denildiği kaynaklarda ifade edilmemiştir.⁴ Ebû Kuhâfe, İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlığı kabul etmemiş; fakat oğlu Hz. Ebû Bekir'in İslâm dinine girmesine de karşı çıkmamıştır. Nitekim Ebû Kuhâfe, Mekke'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Hz. Ebû Bekir'in gayretleriyle İslâm dinine girmiştir. Annesi, Ümmü'l-Hayr olarak bilinmekle beraber, asıl ismi Selmâ bint Sahr b. Âmir b. Ka'b b. Sa'd b. Teym b. Mürre'dir.⁵ Annesi aynı zamanda babasının amca kızıdır.⁶

Kaynaklara bakıldığında Hz. Ebû Bekir'in doğumu ile alakalı görüş birliği yoktur. Nitekim Fil vakası olarak bilinen, Ebrehe ve ordusunun Kâbe'yi yıkma teşebbüsünde bulunduğu yıldan üç sene⁷ sonra doğduğunu söyleyenler olduğu gibi, Fil Olayı'ndan iki yıl dört ay⁸ sonra doğduğunu söyleyenler de vardır.

Hz. Ebû Bekir'in çocukluk ve gençlik dönemine ilişkin kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Arap toplumunda yeni doğan çocukların fasih Arapçayı öğrenmeleri, şehir hayatının olumsuz etkilerinden uzaklaşıp güçlü bir beden yapısına sahip olmaları amacıyla kırsal bölgelerde yaşayan sütannelere verilmesi yaygın bir gelenektir. O dönem kendisi de bu geleneğe uyularak sütanneye verilmiştir. Hz. Ebû

¹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ebu Bekir* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 1.

² Murat Kaya, *Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'a Hizmetleri ve Tefsirdeki Yeri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 21.

³ Merzuk Grabus, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminin İslam Tarihinde Belirleyici Rolü (Hz. Ebû Bekir Dönemi)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 18.

⁴ Merzuk Grabus, "Hz. Peygamber Döneminde Hz. Ebû Bekir'in Sahâbe Arasındaki Konumu", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2021), 272.

⁵ Mustafa Çelik, *Fıhhu's-Sahabe* (İstanbul: Fütüvvet Yayınları, 2006), I-II: 36, Bk. Şerafettin Kaymaz, *Hz. Ebû Bekir'in Ridde Olaylarıyla Mücadelesinin İslamiyet'in Yayılmasına Etkisi* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 17.

⁶ el-Askalânî İbnü Hacer, *el-İsabe-Seçkin Sahabeler*, çev. Seyfullah Erdoğmuş (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2011), 55.

⁷ Fatma Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 35.

⁸ Mustafa Çelik, *Fıhhu's-Sahabe*, (İstanbul: Fütüvvet Yayınları, 2006), 35.

Bekir'in bu gelenek sayesinde fasih Arapçayı öğrenerek etkili bir hatip olduğu değerlendirilmektedir.⁹

Tam adı Abdullah b. Osman b. Amir b. Amr b. Kaab b. Saad b. Teyyim olarak bilinir.¹⁰ Hz. Ebû Bekir, İslâm öncesi dönemde annesinin onu Kâbe'ye adamasından dolayı Abdulkâbe ismiyle bilinmekteydi. Ancak Hz. Peygamber, İslâm'ın tevhid inancıyla uyumlu olması sebebiyle ona Abdullah adını vermiştir. Buna rağmen, Hz. Ebû Bekir daha çok Ebû Bekir künyesiyle tanınmıştır. Bu künye, onun İslâm tarihi literatüründe en sık kullanılan ünvanı hâline gelmiştir.¹¹

Hz. Ebû Bekir'in en bilinen lakaplarından biri de Sıddîk'tir. Bu lakabın ona bizzat Allah Resûlü (s.a.v.) tarafından verildiği rivayet edilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in bu lakaba mazhar olmasının temel sebebi, İslâm ile ilgili meselelerde hiçbir tereddüt göstermemesidir. Bu durumu ortaya koyan en önemli olaylardan biri ise hiç şüphesiz Mirâç hadisesidir. Hz. Ebû Bekir, Allah Resûlü'nün Mirâç'tan bahsetmesinin ardından tereddütsüz bir şekilde inanmış ve bu sebeple Sıddîk lakabıyla anılmıştır. Bu lakap, İslâm tarihinde onun en meşhur ünvanlarından biri hâline gelmiştir.¹²

Hz. Ebû Bekir'in künyelerinden bir diğeri ise, halifelik dönemine atıfta bulunan "Halîfetü Rasûlillah"¹³ (Allah elçisinin halifesi) ünvanıdır. Hz. Peygamber'in vefatının ardından ilk halife olarak seçilen Hz. Ebû Bekir, bu ünvanla anılmıştır. Bu sıfat, Hz. Peygambere olan yakınlığı ve halife seçilmesinden sonra İslâm dinine yaptığı hizmetlerden dolayı ona verilmiştir. Bu ünvanın ümmet tarafından önerilmesi ve siyasi iktidarı elinde bulundurması sebebiyle ilk defa kullanılmıştır. Kendisi de bu sıfatla anılmaktan memnun kalmıştır.¹⁴

1.1.1. Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a Girişi

Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a girişiyle ilgili kaynaklarda farklı rivayetlerin aktarıldığı görülmektedir. Bu hususta kesin bir ittifak bulunmamakla birlikte, onun ilk dört Müslüman arasında yer aldığı genel olarak kabul edilmektedir. İslâm'ı ilk kabul eden kişilerle ilgili sıralamalarda bazı farklılıklar bulunsa da, kadınlardan Hz. Hatice,

⁹ Kaymaz, *Hz. Ebû Bekir'in Ridde Olaylarıyla Mücadelesinin İslamiyet'in Yayılmasına Etkisi*, 18, Mehmet Salih Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 6.

¹⁰ Mahmud Şakir, *Dört Halife Hz. Ebubekir- Hz. Ömer- Hz. Osman- Hz. Ali Hulefa-i Raşidin* çev. Ferit Aydın (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1995), 41.

¹¹ Grabus, *Hulefâ-i Râşidin Döneminin İslam Tarihinde Belirleyici Rolü (Hz. Ebû Bekir Dönemi)*, 19.

¹² Kaya, *Hz. Ebû Bekir'in Kur'an'a Hizmetleri*, 23.

¹³ Aynur Kurt, "Türk Edebiyatında çehâr-Yâr-ı Güzîn: Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidin ve Hasâil-i Çehâr-Yâr-i Güzîn Adlı Mesnevisi Üzerine İnceleme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Aralık 2015), 113.

¹⁴ Abdurrahman Altuntaş, *Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar* (İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2013), 60.

çocuklardan Hz. Ali, kölelerden Zeyd b. Hârise ve hür erkeklerden Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a ilk girenler arasında olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵

Rivayetlere göre, Allah Resulü'ne ilk vahyin geldiği sırada Hz. Ebû Bekir ticaret amacıyla Şam veya Yemen tarafında bulunmaktaydı. Mekke'ye döndüğünde, Ukbe b. Ebû Muayt, Ebû Cehil ve onların yandaşları onun gelişini yakından takip etmekteydiler. Bu dikkatin temel sebebi, Hz. Ebû Bekir'in Allah Resulü'ne olan yakın dostluğu ve onun getirdiği dini kabul etme ihtimaliydi. Sonuç olarak onlar bu endişelerinde haklı çıktılar. Hz. Ebû Bekir, Mekke'ye döndüğünde Hz. Peygamber'e vahyin geldiğini ve kendisinin yeni bir dini tebliğ ettiğini duydu. Bunun üzerine Allah Resulü'nün yanına gitmek üzere yola çıktı. Aynı esnada Hz. Peygamber de onu İslâm'a davet etmek üzere yola çıkmıştı. Yolda karşılaştıklarında Hz. Ebû Bekir, "Atalarının dinini terk ettiğin söyleniyor, bununla suçlanıyorsun. Bu iddialar doğru mu?" diye sordu. Bunun üzerine Allah Resulü, kendisinin Allah'ın elçisi olduğunu, insanları bir ve tek olan Allah'ın dinine davet etmekle görevlendirildiğini ifade etti ve Hz. Ebû Bekir'i de bu hak dine davet etti. Hz. Ebû Bekir, Resulullah'ın bu çağrısı karşısında hiçbir tereddüt göstermeden İslâm'ı kabul etti.¹⁶

Bu olay, Hz. Ebû Bekir'in İslâm'ı duraksamadan seçmesinde Hz. Peygamber'e olan güvenini göstermektedir. Aynı şekilde müşriklerin Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a girmesinden korkmalarının sebebinin onun insanlar nazarında ne kadar itibar sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ebû Bekir, Kureyş'in soyunu en iyi bilen kişilerden biri olarak tanınmaktaydı. Kureyş soyunda bulunan her türlü hayır ve fazilete vâkıf olduğu gibi, soy araştırma konusunda da yetkin birisi olarak öne çıkmıştır. Aynı zamanda insanların kusurlarını görmezden gelen hoşgörülü yapısı, üstün ahlâkı ve iyilik sever kişiliğiyle kavminin sevgi ve saygısını kazanmıştır. Bu özellikleri sebebiyle Kureyş'in ileri gelenleri sık sık kendisini ziyaret etmiş, onun bilgi birikimine, ticari tecrübesine ve dostane tutumuna değer vererek çeşitli meselelerde görüşlerine başvurmuşlardır.¹⁷

Hz. Ebû Bekir'in İslâm'a girişi, o dönemde pek çok kişi için cesaret ve güven kaynağı olmuştur. Onun Müslüman olması, özellikle insanlar nazarında saygınlığı sebebiyle İslâm davetinde olumlu bir etki yapmıştır.¹⁸

¹⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (Beyrut: Daru't-Turas, 1387), 2/317, Bk. Sadettin Yıldırım, *Hz. Ebû Bekir'in Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 15.

¹⁶ M. Yusuf Kandehevî, *Hayâtü's Sahâbe*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları, 2014), 72.

¹⁷ Şakir, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, 43.

¹⁸ Gülşen Gazel, *Allah Resûlünün Sadık Dostu Hazreti Ebubekir* (İzmir: Muştu Yayınları, 2006), 24.

Allah Resûlü, İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'ye gelen insanları İslâm'a davet ederken yanında çoğu zaman Hz. Ebû Bekir'i de götürmüştür. Bunun en önemli sebeplerinden biri de, Hz. Ebû Bekir'in ensâb ilmine olan hâkimiyetiydi. Onun bu bilgisi sayesinde kabilelerle kolayca temas kurulmuş ve Hz. Peygamber'in İslâm'ı anlatabilmesi için uygun bir zemin hazırlanmıştır.¹⁹

Hız. Ebû Bekir, İslâm'a girdikten sonra Hz. Peygamber'in vefatına kadar onunla sürekli birlikte olma gayreti içinde olmuştur. Hz. Peygamber'in kendisine hac veya gazve gibi görevler için izin verdiği durumlar haricinde, daima onun yanında olmuş ve onu hiçbir şekilde yalnız bırakmamıştır. Hz. Ebû Bekir, İslâm'ı kabul ettikten sonra özellikle Mekke döneminde İslâm davasına önemli katkılar sağlamış, Hz. Muhammed'in peygamberliğini destekleyerek birçok kişinin Müslüman olmasında aktif rol oynamıştır. Onun teşvik ve davetiyle İslâm'ı kabul eden sahabiler arasında şu önemli isimler bulunmaktadır: Osman b. Affan, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Ubeyde b. El-Cerrâh, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Osman b. Maz'ûn, Abdullah b. Mes'ûd, Hâlid b. Saîd b. el-Âs, Ubeyde b. el-Hâris, Erkam b. Ebî'l-Erkam, Habbâb b. el-Eret, Suheyb-i Rûmî ve Bilâl-i Habeşî.²⁰

Hız. Ebû Bekir'in gayretleriyle Müslüman olan bu sahabiler arasında en dikkat çekici isimlerden biri hiç şüphesiz Hz. Osman'dır. Çünkü Hz. Osman'ın Müslüman olmasıyla birlikte Ümeyyeoğulları İslâm'a girmişti. Hz. Peygamber'in Haşimoğulları'na mensup olmasına rağmen bu durum gerçekleşmişti. Ancak Hz. Osman'ın Müslüman olması, bu tepkileri kırarak İslâm'ın kabul edilmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ayrıca Müslüman olan sahabelerin yaş aralığının 15-35 olması, dikkat çeken bir diğer husustur. Bu durum, Hz. Ebû Bekir'in özellikle gençler üzerinde olumlu bir etki bıraktığını ve onların İslâm'a yönelmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.²¹

1.1.2. Hz. Peygamber'in Vefâtı ve Hz. Ebû Bekir'in Tutumu

Hız. Peygamber, Veda Haccı'ndan döndükten bir süre sonra rahatsızlanmıştır. Takip eden cuma günü hutbeye çıktığında halka şu şekilde hitap etmiştir: "Allahû Teâlâ bir kulunu, dünyada dilediği kadar dilediği gibi yaşamakla ve artık kendi yanındaki ebedî hayata dönmesi arasında serbest bıraktı. O kul da Rabbi'nin yanına dönmeyi

¹⁹ Kaya, *Hız. Ebû Bekir'in Kur'an'a Hizmetleri*, 32.

²⁰ İbn Hişam, *İslam Tarihi*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 332-344, Bk. Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hız. Ebubekir ve Hız. Ömer Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36.

²¹ Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hız. Ebubekir ve Hız. Ömer Dönemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36.

tercih etti.” Bu sözleri duyduğunda, minberin dibinde bulunan Hz. Ebû Bekir, derin bir üzüntüyle ağlamaya başlamış ve “Atalarımız, analarımız sana feda olsun yâ Resûlallah!” diyerek duygularını dile getirmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir’e sakinleşmesini söylemiş ve cemaate dönerek şu şekilde hitap etmiştir: *“İnsanlar içerisinde gerek arkadaşlık ve gerekse maddiyat bakımından bana en ziyade faydalı olan Hz. Ebû Bekir’dir. İnsanlar içinde bir dost edinseydim Ebû Bekir’i edinirdim. İslamiyet dolayısıyla olan kardeşlik en yüksek kardeşliktir.”*²²

Hicrî 11. yılın Safer ayının (Mayıs 632) son günlerine yaklaştığında Hz. Peygamber’in hastalığı ağırlaşmış, bu sebeple namazları Hz. Ebû Bekir’in kıldırmasını istemiştir. Hz. Ebû Bekir’in Müslümanlara toplam on yedi vakit namaz kıldırıldığını söyleyenlerle birlikte, bu süreyi üç gün olarak belirten rivayetler de bulunmaktadır. Peygamber Efendimiz’in kendisini iyi hissettiği bir gün, Hz. Ebû Bekir ondan izin alarak Sunh’ta ikamet eden ailesinin yanına gitmiştir. Ancak daha sonra Allah Resûlü’nün hastalığının şiddetlenmesi üzerine hemen geri dönmüş, yolda iken Rasulullah’ın vefat haberini almıştı.²³

Hz. Ebû Bekir, bu haber üzerine hemen Hz. Peygamber’in evine gelmiş, Hz. Peygamber’in yanına girdiğinde mübarek yüzünü öpüp gözyaşları içinde dışarı çıkmıştır. Allah Resûlü’nün vefatını kabullenemeyip öfke içinde olan Hz. Ömer’i gören Hz. Ebû Bekir, şu şekilde hitap etmiştir: “Ey İnsanlar! Muhammed’e tapan bilsin ki Muhammed ölmüştür. Allah’a ibadet edenler Allah’ın diri ve ölümsüz olduğunu bilirler.”²⁴ Ardından şu ayeti okuyarak sahabileri sakinleştirmiştir: *“Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür ya da öldürülürse, gerisin geriye (eski dininize) mi döneceksiz? Kim (böyle) geri dönerse, Allah’a hiçbir şekilde zarar vermiş olmayacaktır.”*²⁵

Bu konuşma Allah Resûlü’nün vefatı sonrası ne yapacağını bilemeyen Müslümanları toparlamıştır. Hz. Ebû Bekir’in göstermiş olduğu bu davranış onun ferasetini ortaya koymuş, ümmet için liderlik edebilecek bir kapasitede olduğunu göstermiştir.

1.1.3. Hz. Ebû Bekir’in Halife Seçilme Süreci ve Sonrası

Hz. Peygamber’in vefatının ardından, halifelik meselesi Müslümanlar arasında tartışma konusu olmuştur. Nitekim Allah Resûlü, kendisinden sonra halife tayin

²² Hulûsi, *Ebu Bekir Es Sıddîk*, 115-116.

²³ Arı, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, 24-25.

²⁴ Grabus, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminin İslam Tarihinde Belirleyici Rolü (Hz. Ebû Bekir Dönemi)*, 29-30.

²⁵ Âl-i İmrân, 3/144.

etmemiş ve bu durumu Müslümanların tercihi bırakmıştır.²⁶ Ensar, hilafet üzerinde hak sahibi olduklarını ifade ederek, kendi aralarında bir toplantı düzenlemişlerdir. Sâideoğulları gölgeğinde toplanan Ensar, diğer kabileleri çağırma gereği görmeden Sâ'd b. Ubâde'ye biat etmek niyetindeydi.²⁷

Bu gelişmelerden haberdar olan Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı da yanına alarak, Ensar'ın toplandığı Benî Sâide gölgeğine gitmiştir. Toplantıda hararetli bir hilafet tartışması başlamış ve mesele, farklı görüşlerin açıkça beyan edildiği bir kongre havasına bürünmüştür.²⁸ Ensar'dan Hubâb b. Münzir, söz alarak şu şekilde konuşmuştur: “Ey Ensâr topluluğu! Kendi işinize kendiniz sahip çıkınız. İnsanlar şu anda sizin gölgeniz altındadırlar. Size karşı gelmeye cesaret edemezler. Sizler şeref sahibi güçlü kimselersiniz. Herkes sizin ne yapacağınıza bakıyor. Bu yüzden ihtilafa düşmeyiniz. O zaman sizin de işiniz bozulur. Bunlar sizin de işittiğiniz gibi yüz çeviriyorlar. Öyleyse bir emir bizden, bir emir sizden olsun.”²⁹

Bu sözler üzerine Hz. Ömer, böyle bir uygulamanın mümkün olmayacağını belirtmiş ve Hz. Peygamber'in muhâcirlerden olduğunu hatırlatmıştır. Daha sonra, Hz. Ebû Bekir, hilafet görevi için Hz. Ömer'e biat etmek istemiş ancak Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir varken kendisinin aday olamayacağını ifade etmiştir. Bunun gerekçesi olarak, Hz. Ebû Bekir'in Sevr Mağarası'nda Hz. Peygamber ile birlikte geçirdiği bir gün ve bir gecenin, Hz. Ömer ve ailesinden daha hayırlı olduğunu dile getirmiştir. Ardından Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in elini kaldırarak ona biat etmiş; toplantıda bulunan diğer Müslümanlar, Sâ'd b. Ubâde hariç Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir.³⁰

Bu olay neticesinde Kureyş kabilesi, daha önce de sahip olduğu siyasi otoriteyi Benî Sâide çardağında yeniden tesis etmiştir. Mesele, yalnızca dini bir boyut taşımamakla birlikte önemli bir siyasi boyuta sahiptir. Kureyş kabilesinin gücü, diğer kabilelerin ona biat etmesi için önemli bir gerekçe olarak değerlendirilmiştir.³¹

Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesinin ardından tartışma konusu olan meselelerden biri, Usâme'nin ordunun başında sefere gönderilip gönderilmemesi olmuştur. Hz. Peygamber, vefatından kısa bir süre önce Şam bölgesine bir sefer düzenlenmesi emrini vermiş ve Usâme b. Zeyd'i bu ordunun komutanı olarak tayin etmişti. Ancak bazı

²⁶ Adem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitapevi Yayınları, 2004), 97.

²⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990), 4/310-311, Bk. Metin Gürpınar – Mehmet Çelenk, “Sahâbe Tasavvurunun Oluşumunda İlk Dönem İslâm Tarihinde Meydana Gelen Olayların Rolü” *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/4 (Aralık 2024), 898.

²⁸ Altuntaş, *Kur'an'da Temel Siyasî Kavramlar*, 60.

²⁹ Grabus, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminin İslâm Tarihinde Belirleyici Rolü* (Hz. Ebû Bekir Dönemi), 32.

³⁰ Grabus, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminin İslâm Tarihinde Belirleyici Rolü* (Hz. Ebû Bekir Dönemi), 24.

³¹ Dertli, “Hz. Ebu Bekir'in Halife Seçilmesinin Geleneksel Otorite Bağlamında Değerlendirilmesi”, 52.

Müslümanlar, Usâme'nin genç yaşını, tecrübesizliğini ve azatlı bir kölenin oğlu olmasını gerekçe göstererek yerine daha deneyimli birinin atanmasını talep ettiler. Ordu yola çıkmaya hazırlanırken Hz. Peygamber'in vefat haberi ulaştı ve bu durum ordunun dağılmasına neden oldu.

Sahabiler Hz. Ebû Bekir'e Usâme'nin ordunun başında görevlendirilmemesini umarak bu konuda ısrarcı oldular. Ancak Hz. Ebû Bekir, bu önerilere karşı kararlı bir tutum sergiledi ve şöyle dedi: "Nefsim elinde olana yemin ederim ki, eğer vahşi hayvanların beni kapıp götüreceğini bilsem, yine de peygamberin emrettiği şekilde Usâme ordusunu kesinlikle yola çıkartırım."³²

Bu sözler, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in emirlerine olan bağlılığını ve sadakatini açıkça ortaya koymaktadır. Ensâr'dan bazı kişiler ısrarlarını sürdürerek Usâme'nin yerine daha yaşlı ve deneyimli bir komutan atanmasını talep etti. Ancak Hz. Ebû Bekir, Peygamber'in tayin ettiği bir komutanı görevden almayacağını yineledi.

Daha sonra Hz. Ebû Bekir, Usâme'nin ordusunun başına gitmiş ve kendisi yaya olarak Usâme at üzerindeyken ona eşlik ederek duyduğu güveni göstermiştir. Usâme, Hz. Ebû Bekir'e bineğinden inerek eşlik etmek istediğinde buna izin vermemiştir. Bu sırada Usâme, Hz. Ömer'in kendisine yardımcı olarak orduda kalmasını teklif etmiş ve Hz. Ebû Bekir bu teklifi kabul etmiştir.³³

Ordu sefere çıkmadan önce Hz. Ebû Bekir, askerlerine şu önemli nasihatlerde bulunmuştur: "Size ısmarlayacağım ilk şey odur ki size kumandan olanın hükmünde olun. Ona hıyanet etmeyin. Ve ganimetten bir şey çalmayın. Ve düşmana karşı muzaffer olduğunuz zaman hatunları ve çocukları öldürmeyin ve çaresizleri de öldürmeyin. Ondan sonra biliniz ki Şam'da ruhbanlar vardır ki manastırlarda bulunurlar, halktan uzlet etmişlerdir. Halkla cenk etmezler ve kimseyi incitmezler, onları da incitmeyin."³⁴

Bu nasihatlerin ardından Usâme'nin ordusu yola çıktı ve Kuzaa kabilesine ulaştı. Bu sefer, Müslümanlar için hem askeri hem de stratejik bir başarı oldu. Ordunun seferi, isyan eden kabileler üzerinde güçlü bir etki oluşturarak onları sindirmiş ve Müslümanların otoritesini pekiştirmiştir. Ayrıca elde edilen ganimetlerle İslâm toplumu maddi bir kazanç sağlamıştır. Usâme'nin başarılı bir şekilde ordunun başında sefere çıkması, liderlik vasfını ortaya koymuş ve sahabeler arasındaki tartışmaları sona erdirmiştir.³⁵

³² İbnü'l Esir, *el-Kamil Fi't Tarih Tercümesi*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayın Evi, 1985), 307-308, Bk.

Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi*, 51.

³³ Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi*, 51.

³⁴ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, et-Taberî, *Tarih-i Taberi* (İstanbul: Elif Ofset, 1983), 12.

³⁵ Kızıl Karaca, *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi*, 51.

Hiz. Ebû Bekir, Cemâziye'l-âhir ayının başlarında hastalanmıştır. Hastalığının sebepleri çeşitli rivayetlere dayandırılmaktadır. Hiz. Âişe, babasının soğuk bir günde yıkanmasının hastalığa yol açtığını ifade ederken, İbn Ömer'den gelen bir rivayete göre, Hiz. Peygamber'in vefatı Hiz. Ebû Bekir'i derinden etkilemiş, bu durum vücudunun günden güne zayıf düşmesine neden olmuştur. Aynı zamanda, üzerinde bulunan devlet sorumluluğu da kendisine ağır gelmiştir. Buna rağmen Hiz. Ebû Bekir, İslâm uğruna büyük hizmetlerde bulunmuş ve Müslümanlar için pek çok fayda sağlamıştır.³⁶

Hiz. Âişe, babasının yanında olduğu bir vakitte Hiz. Ebû Bekir, ona şu sözlerle hitap etmiştir: "Kızım, insanların arasında en çok sevdiğim ve bana yakın olan sensin. Malımı çocuklarımla arasında paylaşır. İki erkek, iki kız kardeşin var." Hiz. Âişe, bu sözler karşısında şaşkınlık yaşamış, zira sadece bir kız kardeşi olduğunu bilmekteydi. Bunun üzerine Hiz. Ebû Bekir "Evet, annesi Hârice'nin karnında sanırım kız olacak." diyerek eşinin hamile olduğunu belirtmiştir. Hiz. Ebû Bekir, yalnızca insanların hakkını gözetmekle kalmamış, kendi ev halkının haklarının da verilmesini kızına tembih etmiştir.³⁷

Ayrıca Hiz. Ebû Bekir, vefatından sonra halifelik vazifesinden almış olduğu maaştan kalan kısmının Beytü'l-Mâl'e iade edilmesini ve Hiz. Peygamber'in yanına defnedilmesini vasiyet etmiştir.³⁸ Cemâziyelâhir ayının bitimine yaklaşık sekiz gün kala, altmış üç yaşında ve bir salı günü vefat etmiştir. Cenaze namazını Hiz. Ömer kıldırılmıştır.³⁹

Hiz. Ebû Bekir, halifelik makamında iki yıl üç ay süreyle bulunmuş,⁴⁰ bu süre zarfında İslâm toplumunun temel sorunlarına çözüm getirmiş ve Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği tesis etme gayreti içerisinde olmuştur.

1.1.4. Hiz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i

"Cem" kelimesi, sözlükte "toplamak, bir araya getirmek, birleştirmek"⁴¹ anlamlarına gelir. Cem'u'l-Kurân ise Kur'an'ı Kerim'in toplanması ve Mushaf haline getirilmesi⁴² sürecini ifade etmektedir. Günümüzde Kur'an ilimleri ve tefsir alanında "cem" kavramı zikredildiğinde, genellikle ilk akla gelen Hiz. Ebû Bekir'in Kur'an'ı Kerim'i cem' etme hadisesidir. Ancak bu alanla ilgili kaynaklar incelendiğinde, İslâm

³⁶ Keskiöglü, *Hulefâi Râşidin*, 49.

³⁷ es- Sahhar, *Örnek Halifeler*, çev. Ebubekir Korkmaz, 41.

³⁸ Kaya, *Hiz. Ebû Bekir'in Kur'an'a Hizmetleri*, 107.

³⁹ Kaymaz, *Hiz. Ebû Bekir'in Ridde Olaylarıyla Mücadelesinin İslamiyet'in Yayılmasına Etkisi*, 53.

⁴⁰ Çelik, *Hiz. Ebubekir Dönemi Dini Sosyolojik Yaklaşım*, 15.

⁴¹ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), "Cem", 90.

⁴² Karagöz, "Cem'u'l-Kurân", 91.

âlimlerinin “cem” kavramını sadece Hz. Ebû Bekir döneminde Kur’an’ı Kerîm’in iki kapak arasında toplanması anlamında kullanmadıkları görülmektedir. Bu konuda âlimler arasında tam bir görüş birliği bulunmamakla birlikte, bazı âlimler Kur’an’ın iki kez, bazıları ise üç kez cem’ edildiğini ifade etmişlerdir.⁴³

Bu hususta Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’an* adlı eserinde şu ifadeleri kullanmıştır: “Kur’an’ın iki çeşit cem’i söz konusudur: Birincisi, yedi uzun sûrenin başa alınıp arkasına yüzlük sûrelerin konulması suretiyle yapılan sûre telifidir. Bunu sahabe gerçekleştirmiştir. Diğer cem’ ise âyetlerin sûre içindeki telifidir. Bu kısım Peygamberimiz tarafından yapılmıştır ve tevkîfidir.”⁴⁴

Bu bağlamda Urve b. Ez-Zübeyr, Kur’an’ı ilk cem’ edenin Hz. Ebû Bekir olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Yemâme ashabı öldürüldüğünde Kur’an’ı Mushaflar halinde ilk cem’ eden Hz. Ebû Bekir’dir. Osman ise Mushafları tek bir Mushaf’a cem’ etmiştir.”⁴⁵

Tarihçi Muhammed Tâhir b. Abdilkâdir el-Kürdî’ye göre ise Kur’an’ı Kerîm üç kez cem’ edilmiştir. İlk cem’, Allah Resûlü döneminde Kur’an’ı Kerîm’in tamamının yazıya geçirilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Ancak bu dönemde Kur’an dağınık sayfalar hâlinde farklı malzemelere yazılmış ve sûreler sıralı bir şekilde bir araya getirilmemiştir. İkinci cem’, Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilmiş ve Kur’an iki kapak arasında toplanarak yedi harf üzerine tertip edilmiştir. Üçüncü cem’ ise Hz. Osman döneminde gerçekleştirilmiş ve bu süreçte yedi harften sadece biri esas alınarak Kur’an cem’ edilmiştir.⁴⁶

Bu bilgiler ışığında Kur’an’ı Kerîm’in cem’ edilme sürecinde konunun âlimler tarafından farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Günümüzde ise Kur’an’ı Kerîm’in cem’ edilmesi konusu Hz. Ebû Bekir dönemi ile ilişkilendirilmektedir.

1.1.4.1. Hz. Peygamber Döneminde Kur’an’ın Yazıya Geçirilmesi

Hz. Peygamber döneminde Kur’an-ı Kerîm’in muhafaza edilmesi iki temel yöntemle gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki ezber yolu, ikincisi ise yazıya geçirilme yöntemiyledir.⁴⁷ Bu iki metoda ek olarak, mukabele yöntemi de zikredilmiştir. Hz.

⁴³ Hüseyin Oral, “Üç Kavram, Tek Terim ve Bir Öneri: Kur’an’ın Cem’i” *Bilimhane* 34 (Kasım 2020), 291.

⁴⁴ Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’an*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Dâru’t-Turâs, 1984), 1/237, Bk. Oral, “Üç Kavram, Tek Terim ve Bir Öneri: Kur’an’ın Cem’i”, 292.

⁴⁵ Ebû Amr Danî, *el-Muknî fî Rasmi Mesâhifi’l-Emsâr* (Kâhire: Mektebetü’l Külliyyâtü’l Ezheriyye, 1978) 18, Bk. Oral, “Üç Kavram, Tek Terim ve Bir Öneri: Kur’an’ın Cem’i”, 292.

⁴⁶ Muhammed Tâhir b. Abdilkâdir el-Mekkî el-Hattât Kürdî, *Târîhu’l-Kur’an ve Garâibu Rasmihi ve Hukmuhi* (Cidde: el-Me’ârifü’l-Âmme, 1365), 20-33, Bk. Oral, “Üç Kavram, Tek Terim ve Bir Öneri: Kur’an’ın Cem’i”, 294.

⁴⁷ Ersöz, *Kur’an Tarihi*, 49.

Peygamber, her yıl Ramazan ayında, Cebrâil'in (a.s.) huzurunda, o zamana kadar indirilen âyetleri baştan sona okuyarak bazı sahabelerin huzurda bulunmasıyla mukabele gerçekleştirmiştir. Bu süreç, Kur'an'ın korunmasında önemli bir yere sahiptir.⁴⁸

Kur'an'ı Kerîm'i ilk ezberleyen kişi Hz. Peygamber'dir ve onun bu ezberi, Allah tarafından kendisine bahşedilen bir mucize olarak kabul edilmiştir.⁴⁹ Nitekim Kur'an'ı Kerîm'de bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: “*Sana Kur'an'ı okutacağız, Allah'ın dilemesi hâriç, sen onu hiç unutmayacaksın.*”⁵⁰ Bu ayet Allah Rasûlü'nün mucizesine işaret eder. Çünkü o, Cebrâil'in (a.s.) okuttuğu ayetleri unutmazdı. Hiçbir ders almadan ve tekrarlar yapmadan bu Kerim Kitabı ezberlemesi ve hiç unutmaması onun peygamberliğinin doğruluğuna işaret eden en büyük delillerdendir.⁵¹

Hiz. Peygamber, vahiy aldığı sırada gelen âyetleri unutmamak için büyük bir hassasiyet göstermiştir. Ancak bu hassasiyet, kimi zaman kendisinde sıkıntıya yol açmıştır. İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayet, bu durumu açık bir şekilde ifade etmektedir: “Melek Cebrâil, Hiz. Peygamber'e vahiy getirdiği zaman Resûlullah, unutmamak maksadıyla gelen vahyi durmadan tekrar ettiği için sıkıntı çeker ve çektiği sıkıntı bilinirdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ Kıyâme Sûresi'ndeki ‘*Onu çarçabuk almak için dilini depretme. Şüphesiz onu toplamak ve okutmak bize düşer.*’⁵² Âyetlerini indirdi.”⁵³ Âyetin tefsirinde, Cebrâil'in (a.s) Kur'an'ı Kerim'i okuduğunda Hiz. Peygamber'in onu zaptetmeye verdiği önemi anlatmaktadır. Hiz. Peygamber'in Cebrâil'in (a.s) kıraatini takip etme esnasında kendini yorar ve bir an önce ezberlemek için dilini onunla birlikte hareket ettirir. Bu sebepten dolayı Allah, onun kıraati dinlemesini ve Cebrâil (a.s) ile birlikte dilini hareket ettirmemesi gerektiğini emretti ve bu âyeti indirdi. Konuyla ilgili olarak İbn Abbas şunları aktarır: “Rasulullah (s.a.v.) vahiy ezberlemek için çok uğraşır, onun zâil olup gitmesinden korktuğu için onunla dilini ve dudaklarını depretir ve onu ezberlemek isterdi. Bunun üzerine Yüce Allah, ‘*Dilini depretme*’ âyetini indirdi. Bunun üzerine Cebrâil geldiği zaman Rasulullah (a.s.v.) susar ve dinlerdi. Cebrâil gidince, Yüce Allah'ın vaadettiği gibi, Rasulullah (s.a.v.) vahiy edileni okurdu.”⁵⁴

⁴⁸ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 112.

⁴⁹ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 51.

⁵⁰ el-Al'a 87/6-7.

⁵¹ Muhammed Ali Es-Sâbûnî, *Tefsirlerin Özü Safvetü't-Tefâsîr*, çev. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 7/245.

⁵² el-Kıyâme 75/16.

⁵³ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 113.

⁵⁴ Es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 7/124.

Bu aktarılanlar Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Kerim'i doğru şekilde öğrenme ve unutmama noktasındaki titizliğini ve aynı şekilde Allah'ın bu süreci bizzat gözeterek kolaylaştırdığına işaretir.

Hz. Peygamber, inen âyetleri ezberledikten sonra önce erkek cemaate, ardından kadın cemaate okumuş ve bu şekilde âyetlerin aktarımını sağlamıştır.⁵⁵ Yazı bilen sahâbiler, Hz. Peygamber'in okuduğu âyetleri yazıya geçiriyor, ardından da ezberleme yoluna gidiyorlardı. Yazı bilmeyen ve yazı yazacak malzeme bulamayanlar ise Hz. Peygamber'in namaz, vaaz veya başka nedenlere okuduğu âyetleri dinleyerek ezberleme yoluna başvuruyorlardı.⁵⁶

Kur'an'ın yazıya geçirilmesi ve ezberlenmesi sürecine dair önemli bir örnek şu şekilde aktarılmıştır: "Hz. Ömer, Hz. Peygamber'i ve bazı Müslümanları öldürmek için yola çıkar. Yolda Nuaym b. Abdullah ile karşılaşır. Ondan eniştesi ve kız kardeşinin Müslüman olduğunu öğrenince yolunu değiştirir ve onların evine gider. O sırada kız kardeşi ve eniştesi 'Tâhâ' ve 'Tekvir' sûrelerini okumaktadır. Ömer'i görünce korkuya kapılarak okunan Mushaf nüshalarını saklarlar. Ömer, ısrarla kardeşinden ne okuduğunu sorar ve ondan yazılı ayetlere bir şey yapmayacağı konusunda söz aldıktan sonra sahifeyi ona verir. Ömer, Tâhâ Sûresi'ni 16. Âyete, Tekvir Sûresi'ni de 14. âyete kadar okuduktan sonra Müslüman olur."⁵⁷ Buradaki hadise, Kur'an'ın 614-615 yıllarında dahi yazıya geçirildiğini kanıtlar niteliktedir.

Mekke döneminde inen âyetlerin yazıya geçirildiği bilinmektedir. Ancak bu dönemde, Medine devrine kıyasla yazıya geçirme işleminin daha sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Mekke'de okuryazar sahâbî sayısının az oluşudur. Ayrıca yazı yazmak için gerekli malzemelere ulaşmanın zorluğu da bu durumu etkileyen önemli bir faktördür. Bununla birlikte, Mekke döneminde inen âyetlerin genellikle kısa yapılı ve üslûp özelliği, ezberlenmelerini kolaylaştırmıştır. O dönemin Arap toplumunda ezber geleneği, yazıya göre daha ön planda olduğundan, Kur'an âyetlerinin hafızada muhafaza edilmesi yaygın bir yöntem olarak tercih edilmiştir.⁵⁸

Buradan da anlaşılmaktadır ki İslâm'ın ilk yıllarında da Kur'an'ı Kerim'in yazıya geçirildiği bilinmektedir. Ancak o dönem için Kur'an'ın muhafazasında en yaygın ve güvenilir yöntem, hiç şüphesiz bizzat Hz. Peygamber'den işitme yoluyla

⁵⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1994), II/698.

⁵⁶ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 115-116.

⁵⁷ İbn İshak Ebu Abdullah Muhammed, *Siretü İbn İshâk*, (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981), 160-163, Bk. Hüseyin Çelik, "Kur'an'ın Yazıya Aktarılması ve İlk Vahiy Kâtibi Meselesi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/1 (Ocak 2016), 24, Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş* (İstanbul: İsam Yayınları, 2006), 52.

⁵⁸ Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, 52.

ezberlenmesiydi. Ümmî bir topluluk olan Araplar, güçlü bir hafızaya sahip olmalarıyla biliniyorlardı. Bu bağlamda bazı âlimler, o dönemde yazıya dayalı muhafazadan ziyade ezberin daha güvenilir bir yöntem olduğu görüşünü dile getirmişlerdir.

Kur'an'ı Kerim'in ilk kez ne zaman yazıya geçirildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu konuda en erken bilgilere Hz. Ömer'in, Mekke döneminde, Risâlet'in beşinci yılında Müslüman olmasına sebep olan kız kardeşinin evinde bulduğu yazılı Kur'an nüshalarından ulaşılmaktadır.⁵⁹ Bu durum, vahiylerin Mekke döneminde yazıya geçirilmeye başlandığını göstermektedir. Mekke'de vahyin ne şekilde yazıya geçirildiği tam olarak bilinmemektedir. Mekke'de Kur'an'ın yazımı, Medine'ye kıyasla daha düzensiz ve sınırlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Medine döneminde ise bu süreç daha sistematik ve kurumsal bir hal almıştır.

Kur'an'ı Kerim'in büyük bir bölümünün Mekke döneminde nâzil olmasına rağmen, kaynaklarda bu dönemde vahiy kâtibi olarak yalnızca Abdullah b. Sâ'd b. Ebî Serh ve Hâlid b. Saîd'in isimleri geçmektedir.⁶⁰ Mekke döneminde ilk vahiy kâtibinin Abdullah b. Sâ'd b. Ebî Serh olduğu aktarılmaktadır. Ancak bu şahısla ilgili kaynaklarda olumsuz değerlendirmeler yer almakta olup, bu şahsın hayatının detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.⁶¹

Medine döneminde ise Kur'an'ın yazıya geçirilme süreci sistematik bir yapıya kavuşmuş, vahiy kâtiplerinin sayısı artmıştır. Allah Resûlü'nün okur yazar olan bazı sahabileri vahiy kâtibi olarak kullandığı bir gerçektir. Kendisine her vahiy geldiğinde vahiy kâtibini çağırarak nazil olan âyetleri yazdırmıştır. Bununla ilgili olarak Zeyd b. Sâbit şöyle aktarmaktadır: “Resûlullah'ın yanında vahiy yazardım ve o da bana yazdırırdı. Yazma işi bittikten sonra bana okuturdu, bende ona okurdum. Eğer yazılan vahiyde bir eksiklik varsa onu düzenlerdi. Daha sonra da bunu insanlara ulaştırmamı ve açıklamamı söylerdi.”⁶² Aynı şekilde “*Müminlerden özür sahibi olanlar dışında, cihâddan geri kalanlarla mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihâd edenler bir olmaz*”⁶³ ayetinde bulunan “*Özür sahibi olanlar hariç*” bölümünün görme engeli olan İbn Ümmi Mektûm'un “Ey Allah'ın Resûlü, eğer cihâd yapabilecek güçte olsaydım elbette yapardım.” demesi üzerine nazil olduğu ve Allah Resûlü'nün yazı malzemesi

⁵⁹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 41.

⁶⁰ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 86.

⁶¹ Ziya Şen, “Vahiy Kâtipliği Müessesesi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/30 (Nisan 2011), 205, Açikel, *Kur'an'ın Cem'i İle İlgili Rivayetler ve Tahlili*, 33.

⁶² Öztürk, *Ebedî Mucize*, 74.

⁶³ en-Nisâ 4/95.

isteyerek Zeyd b. Sâbit'e bu âyeti yazıya geçirmesini emrettiği rivayet olarak aktarılmaktadır.⁶⁴

Vahiy kâtiplerinin sayısı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklarda, vahiy kâtiplerinin 10 ile 43 arasında değiştiği ifade edilmekle birlikte, 43 sayısının son adet olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Bu sayıdaki değişkenliğin sebeplerinden biri, Hz. Peygamber'in yalnızca vahiy yazımı için görevlendirdiği sahabiler ile idari işlerde görevli olan kâtipler arasındaki ayrımın net olarak yapılmamasıdır. Zira bazı sahabiler hem idari yazışmaları yürütmüş hem de vahiy yazımında görev almıştır. Vahiy kâtipliği yaptığı kesin olarak bilinen sahabiler şunlardır: "Osman b. Affan, Ali b. Ebî Tâlib, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Abdullah b. Sâ'd b. Ebî Serh." Bu sahabiler, Cebrâil'in getirmiş olduğu vahyi bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda yazmakla görevlendirilmiştir. Bunun dışında, Hz. Peygamber tarafından özel olarak görevlendirilmeden vahiy yazan başka sahabiler de bulunmaktadır.⁶⁶

Diğer yandan, İslâm davetinin yayılması, toplumun ihtiyaçlarının karşılanması ve devlet işlerinin yürütülmesi amacıyla kâtiplik yapan sahabilerin sayısının 31 olduğu aktarılmaktadır. Bunlar; Hz. Ebû Bekir, Ömer b. Hattab, Abbas b. Abdi'l-Muttalip, Halid b. Velid, Amr b. el-As, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Revaha, el-Muğire b. Şu'be, Hanzala b. er-Rebib, El-Merga b. Sayfi, Abdullah b. el-Erkam ez-Zühri, Alla b. Ukbe, Zübeyr b. el-Avvam, Cüheyb b. es-Salt, Huzeyfe b. el-Yaman, Muaykib b. Ebi Fatıma, Halid b. Said b. el-As, Eban b. Said b. el-As, Said b. el-As, Amir b. Führeyre, Sabit b. Kays b. Şimas, el-'Ala b. el-Hadrami, Muhammed b. Mesleme, Şurahbil b. Hasene, Abdullah b. Übeyy b. Selül, Yezid b. Ebi Süfyan, Abdullah b. el-Hadrami, Abdullah b. Ebi Bekr es-Sıddık, el-Erkam b. Ebi'l-Erkam el-Mahzumi, Abdullah b. Amr b. el-As, el-Huseyn b. Numeyr el-Ensari, Abdullah b. Zeyd b. Abdi Rabbihi'dir.⁶⁷

İslâm'a hizmet için çeşitli vazifelerde kâtiplik yapan sahabileri Hz. Peygamber terbiye etmiş ve bu kutsal vazifeye hazırlamıştır. Onlar hakkında hep övgüyle bahsetmiş ve vahiy kâtiplerini her fırsatta onurlandırmıştır. İslâm'ın gelecek nesillere aktarılmasında vahiy kâtiplerinin önemli bir yer tuttuğunun farkında olan Allah Resûlü, bu konuda çok titiz davranmıştır.

Hz. Peygamber hayatta olduğu süre boyunca vahyin devam etmesi sebebiyle Kur'an'ı Kerim iki kapak arasında bir kitap haline getirilmesi düşünülmemiştir. Bu konuda İslâm âlimlerinin görüşleri şu şekilde özetlenebilir.

⁶⁴ Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 36.

⁶⁵ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 360.

⁶⁶ Ahmed Muhammed Abdurrahman İsa, *Küttabü'l-Vahy* (Riyad: 1980), 63, Bk. Öztürk, *Ebedî Mucize*, 76.

⁶⁷ İsa, *Küttabü'l-Vahy*, 353-487, Bk. Öztürk, *Ebedî Mucize*, 82.

Kur'an'ı Kerim'in Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasında toplanması ve Hz. Osman döneminde istinsâh edilmesi (çoğaltılması), o dönemin ihtiyaçlarına binaen gerçekleştirilmiştir. Peygamber döneminde böyle bir ihtiyaç olmadığı bilinmektedir. Bunun sebebi, o döneme kadar indirilen Kur'an'ı Kerim'in birçok hâfız tarafından ezberlenmesi, sürekli okunması ve yazıya geçirilmiş olmasıdır. Ayrıca İslâm'ın geniş coğrafyalara ulaşması ve Müslümanların fitneden emin olması da bu durumu pekiştirmiştir. Peygamber Efendimiz'in, Kur'an ile ilgili müşkil durumları bizzat çözmesi ve bu konuda sahabenin bir endişe duymaması nedeniyle Kur'an'ın korunması veya kaybolma ihtimali söz konusu olmamıştır.⁶⁸

Kur'an'ı Kerim, bir defada inmemiş, çeşitli vesilelerle ve farklı zamanlarda nazil olmuştur. Vahyin yirmi küsur yıla yayılmış olması dolayısıyla bir kitap halinde toplanması mümkün değildi. Nitekim Kur'an'ın değişik zamanlarda inmesi sebebiyle bazı sûrelerin ve âyetlerin tamamlanması yılları bulabiliyordu. Eğer Allah Resûlü zamanında Kur'an'ı Kerim toplansaydı, bu durum çeşitli sorunlara yol açabilirdi. Bu sebeple vahyin tamamlanmasının beklenmesi gerekiyordu. Yeni vahiylerin gelme ihtimali nedeniyle sûrelere eklemeler yapılması söz konusu olabilirdi.⁶⁹

Kur'an'ı Kerim'in farklı zamanlarda ve belirli aralıklarla nazil olması, sahabenin inen âyetleri yazması ve ezberlemesi hususunda kolaylık sağlamıştır. Eğer Kur'an'ı Kerim tek seferde indirilmiş olsaydı, bu tür bir kolaylık mümkün olmayabilirdi.⁷⁰

Âyetlerin inmeye devam etmesiyle birlikte bazı âyetlerin neshedilme ihtimali bulunuyordu. Eğer bu durum göz ardı edilerek Kur'an'ı Kerim o dönemde iki kapak arasına getirilmiş olsaydı, çeşitli karışıklıklar ortaya çıkabilirdi. Bu sebeple nesih ihtimali sona erene kadar Kur'an'ın toplanmaması uygun görülmüştü.⁷¹

Kur'an'ı Kerim'de âyetlerin tertibi, iniş sırasına göre değil, bizzat Allah'ın emri Cebrâil (a.s)'in iletmesi doğrultusunda Peygamber Efendimiz'in işaretiyle belirlenmiştir. Bu durum, Kur'an'ı Kerim'i cem' etme işinin Peygamber dönemi için zorluk teşkil etmesine sebep olmuştur. Eğer o dönemde Kur'an toplansaydı, her yeni inen âyetle birlikte mevcut metinlerin bozulup imha edilmesi ve yerine yenisinin yazılması gerekirdi ki bu, o dönem için imkânsız bir durumdu.⁷²

⁶⁸ Muhammed Abdulazîm, Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Beyrut: 1988), 97, Bk. Davut Akyüz, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (Mart 2010), 59.

⁶⁹ Muhammed Abdulazîm, Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, (Beyrut: 1988), 97, Bk. Davut Akyüz, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", *Diyanet İlmî Dergi* 46/1 (Mart 2010), 59.

⁷⁰ Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 92-93.

⁷¹ Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 92-93.

⁷² Aydı, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", 59-60.

Yukarıda aktarılanlara bütüncül bir yaklaşımla bakıldığı zaman Kur'an'ı Kerim, ancak vahyin tamamlanmasında sonra ümmetin ihtiyaçlarına binaen iki kapak arasında alınmıştır.

1.1.4.2. Müseylimetü'l-Kezzab ve Yemâme Savaşı

Müseylimetü'l-Kezzâb, Arap Yarımadası'nın verimli topraklarından Yemâme'de Beni Hanife kabilesi mensubu olarak doğmuştur. Asıl adı Mesleme olmasına rağmen, Müslümanlar tarafından tahkir edilmesi amacıyla adı Müseylime (küçük Mesleme) olarak değiştirilmiştir. "Kezzâb" lakabı ise, Allah Resûlü'nün son yıllarında peygamberlik iddiasında bulunması üzerine kendisine verilmiştir.⁷³ Müseylime'nin, Medine'ye bir gurupla birlikte Hz. Peygamber'le görüşmek için geldiği rivayet edilmektedir. Ancak iki farklı görüş bulunmaktadır: Bunlardan biri, Müseylime'nin bizzat Hz. Peygamber ile görüşmediği ve atların başında beklediği; diğeri ise Hz. Peygamber ile görüştüğü, fakat kendisi için bazı imtiyazlar talep ettiği, Hz. Peygamber'in ise bu talepleri şiddetle reddettiği yönündedir.⁷⁴

Yemâme'ye döndükten sonra peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime, Hz. Peygamber tarafından da onaylandığını iddia etmiştir. Bu iddiasını destekleyen unsurlardan biri, daha önce Allah Resûlü'nün yanında bulunup birçok âyeti ezberleyen Reccâl b. Unfuvâ'nın bu iddiayı tasdik etmesidir. Reccâl'in desteği, Müseylime'nin taraftar sayısını önemli ölçüde artırmıştır. Müseylime kendisine "Rahman" adlı bir melekten vahiy geldiğini iddia etmiş ve Kur'an'ı taklit ederek sözde âyetler uydurmuştur. Ayrıca İslâm'ın beş vakit namaz gibi ibadetlerini değiştirerek üç vakitle sınırlandırmış, içki, zina vb. yasakları serbest bıraktığını duyurmuştur.⁷⁵

Bu durum karşısında Hz. Peygamber, Müseylime'ye bir mektup göndererek peygamberlik iddiasından vazgeçmesini söylemiştir. Ancak Müseylime, yanında bulunan 40.000 kişilik destekçisinin gücüne dayanarak peygamberlik iddiasını sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife olan Hz. Ebû Bekir, İslâm toplumunda meydana gelen irtidat ve isyan hareketleriyle yoğun bir şekilde uğraşmak zorunda kalmıştır. Beni Hanife kabilesine mensup olan Müseylime, Hz. Peygamber'in

⁷³ Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları 2003), 1/406. Bk. Bilal Alpaydın, "Yemâme Savaşı ve Sonucunun Sinoplu Safâî'nin Şerhü'l-İslâmi'n-Nûrânî Adlı Eserindeki Yansımaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1 (Haziran 2018), 4.

⁷⁴ Üçok, *İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, 83-84.

⁷⁵ Üçok, *İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, 74-76.

vefatından sonra daha fazla destekçi kazanmış ve Yemâme bölgesinde Müslümanlara yönelik zulüm ve şiddet uygulamalarını artırmıştır.⁷⁶

Bu gelişmeler üzerine, Sümâme b. Üsâl durumu halifeye bildirerek yardım talep etmiştir. Ancak bununla yetinmeyerek Müslümanlar ve Temîm kabilesinin yardımıyla Müseylime'ye karşı koymaya başlamıştır. Gelen haberler üzerine Hz. Ebû Bekir, Yemâme'deki isyanı bastırmak için İkrime b. Ebû Cehil komutasında bir ordu göndermiştir. Ancak ordunun yeterince hazırlıklı olmaması sebebiyle bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ardından Şurahbîl b. Hasene komutasında bir birlik gönderilmiş, ancak bu birlik de aynı akıbeti yaşamıştır.⁷⁷

Son olarak, Butah Savaşı'ndan Medine'ye dönmekte olan Halid b. Velid, Hz. Ebû Bekir tarafından Yemâme'ye gönderilmiştir. Bazı rivayetlere göre Halid b. Velid, Butah'ta savaşırken Hz. Ebû Bekir'den gelen emirle doğrudan Yemâme'ye hareket etmiştir. Halid b. Velid komutasındaki İslâm ordusu, Müseylime'nin ordusuyla Yemâme'nin Akraba bölgesinde karşılaşmış ve şiddetli bir çarpışma yaşanmıştır. İlk aşamada İslâm ordusu geri çekilmek zorunda kalmış, ancak daha sonra yeniden toplanarak düşman ordusunu bozguna uğratmıştır.⁷⁸ Müseylime ve taraftarları, Hadîkatü'r-Rahman adlı bir bahçeye sığınmış, ancak İslâm ordusunun takibi sonucu Müseylime burada öldürülmüştür. Müseylime'nin kim tarafından öldürüldüğü konusunda ihtilaf bulunmakla birlikte, genel kabul edilen görüşe göre onu Vahşî b. Harb öldürmüştür. Yemâme Savaşı, İslâm tarihinin en kanlı savaşlarından biri olarak kaydedilmiştir.⁷⁹

Savaşta her iki tarafta da ciddi kayıplar yaşanmıştır. İslâm ordusunda 700'ü hafız olmak üzere 2200 Müslümanın şehit olduğu rivayet edilmektedir. Farklı kaynaklarda bu rakamlar değişiklik gösterebilmektedir.⁸⁰ İslâm ordusunun kayıpları arasında önde gelen sahabeler ve hafızların bulunması, Müslümanlar açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilmiş ve Kur'an'ı Kerim'in iki kapak arasında getirilmesine zemin hazırlamıştır.

⁷⁶ Alpaydın, "Yemâme Savaşı Sonucunun Sinoplu Safâî'nin Şerhü'l-İslâmi'n-Nûrânî Adlı Eserindeki Yansımaları", 5.

⁷⁷ Ümmühan Arı, *İlk Dönem İslam Tarihinde Yemâme* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 86.

⁷⁸ Alpaydın, "Yemâme Savaşı Sonucunun Sinoplu Safâî'nin Şerhü'l-İslâmi'n-Nûrânî Adlı Eserindeki Yansımaları", 5.

⁷⁹ Alpaydın, "Yemâme Savaşı Sonucunun Sinoplu Safâî'nin Şerhü'l-İslâmi'n-Nûrânî Adlı Eserindeki Yansımaları", 5.

⁸⁰ Arı, *İlk Dönem İslam Tarihinde Yemâme*, 97.

1.1.4.3. Kur'an'ın Cem' Edilmesinin Gündeme Getirilmesi ve Hz. Ömer'in Teklifi

Hız. Peygamber'in vefatının ardından, İslâm toplumunda irtidat olaylarının (dinden dönme) artması ve Yemâme Savaşı'nda çok sayıda Kur'an hâfızının şehit edilmesi Müslümanları endişelendirmiştir. Bu durum, ilerleyen savaşlarda benzer kayıpların yaşanabileceği ihtimalini de gündeme getirmiştir. Kur'an'ı Kerim'in dağınık halde bulunması, kaybolma riskini artırmıştır.

Bu sebeple, Kur'an'ın korunmasının gereklilikleri için tedbir alınması gerektiğinin farkına varan Hız. Ömer, durumun ciddiyetini ve vahametini ifade ederek bu meseleyi Hız. Ebû Bekir'e arz etmiştir.⁸¹ Hız. Ömer'in yapmış olduğu bu girişim Kur'an'ı Kerim'in iki kapak arasına toplanma hususunda öncülük etmiştir.

Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer'in Kur'an'ın cem' edilmesi yönündeki teklife ilk etepta ihtiyatla yaklaşmıştır. İhtiyatlı yaklaşmasının sebebi Kur'an'ı toplama sorumluluğundan kaçmak değil, Kur'an'ı Kerim'in toplanmasından sonra Müslümanların onu ezberleme hususunda gevşeklik göstereceklerini düşünmesiydi. Belki bunun ötesinde Allah Rasûlü'nün yapmadığı bir işi, kendisinin yapmaktan çekindiğini ifade etmiş ve bu konuda tereddüt göstermiştir. Ancak, daha sonra bu girişimin Müslümanlar için hayırlı sonuçlar doğuracağını düşünerek, Hız. Ömer'in teklifini kabul etmiş ve Kur'an'ın Cem'i için karar kılmıştır.⁸² Bu görevin başında olması için Zeyd b. Sâbit'i çağırıştır. Zeyd b. Sâbit, o dönemde yaşananları şöyle aktarmaktadır:

“Ebû Bekir, Yemâme Savaşında şehit olanların çok olması nedeni ile haber göndererek beni yanına çağırdı. Oraya vardığımda Ömer b. Hattab da yanıdaydı. Ebû Bekir bana şu sözleri söyledi: “Ey Zeyd, Ömer bana gelerek:

-Yemâme Savaşında birçok Kurrâ (Hâfız) şehit oldu. Kur'an hâfızlarının diğeri savaşlarda da şehit düşmesinden ve Kur'an'dan birçok şeyin kaybolmasından korkuyorum. Bu sebeple Kur'an'ın toplanması için emir buyurmanı gerekli görüyorum dedi. Ben de kendisine (Ömer'e)

-Rasûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsın? dedim. Ömer:

-“Vallahi bu hayırlı bir iştir.” dedi ve bu iş üzerine öyle ısrar etti ki Allah kalbimi bu işe ısındırdı. Ben de Ömer'in fikrini benimsedim. Onun gibi düşünmeye başladım. Zeyd sözüne şöyle devam etti. Ebû Bekir bana:

⁸¹ İsmet Ersöz, *Kur'an Tarihi Kur'an-ı Kerim'in İndirilişi ve Bugüne Gelişi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996), 97, Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Yaklaşım* (Ankara: İsam Yayınları, 2019), 90, Bk. Sibel Danacı, “Kur'an-ı Kerim'in Metinleşme Süreci ve Sürelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Nisan2020), 146.

⁸² Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 157-158.

-Sen genç, akıllı ve güvendiğimiz bir kişisin. Sana karşı kötü bir ithamda da bulunulmamıştır. Sen Resûlullah'a inen vahyi yazıyordun. Kur'an âyetlerini bul ve onları bir araya topla! dedi. Bunun üzerine ben de:

-Allah'a yemin ederim ki bana dağlardan birini yerinden taşımayı emretselerdi, Ebû Bekir'in bu Kur'an'ı toplama emrinden daha ağır gelmezdi. Bu sebeple Ebû Bekir'e:

-Resûlullah'ın yapmadığı bir şeyi nasıl yaparsınız? dedim. Ebû Bekir de bana:

-‘Vallahi bu hayırlı bir iştir.’ dedi. Bu mesele üzerine durdu ve bunu benden tekrar tekrar istedi. Sonunda Allah (c.c.), Ebû Bekir ve Ömer'in kalbini ısındırdığı gibi benim kalbimi de bu işe ısındırdı. İstediklerini yaptım, Kur'an'ı araştırdım. Hurma dallarında, ince yassı taşlarda ve hâfızların göğüslerinde bulunan âyet ve sureleri toplamaya başladım. Böylece Kur'an'ı yazdım ve bir kitapta topladım. Onu bir kere içimden kendi kendime okudum. Ahzâp 23. ayetini eksik buldum. Muhacirlere ve Ensâr'a sordum, hiçbirinin yanında bulamadım. Halbuki ben bu âyeti biliyordum. Resûlullah onu bana yazdırmıştı. Benimle beraber başka bir şahit bulununcaya kadar onu yazmayı doğru görmedim. Nihâyet o âyeti Ebû Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'nin (ö. 37/657) (ki ona Peygamberimiz iki kişinin şahitliğine denk olarak izin vermişti) yanında buldum ve yazdım. Sonra bir daha tetkik etmemle beraber Tevbe Sûresi'nin sonundaki iki âyeti eksik buldum. Ben o iki âyeti biliyordum “(Ey İnsanlar! Şüphesiz ki size kendi içinizden bir Peygamber gelmiştir. Sıkıntıya düşmeniz ona ağır gelir. O, size son derece düşkündür. Müminlere çok şefkatli ve merhametlidir. (Ey Peygamber!) Eğer yüz çevirirlerse, de ki: Allah bana yeter. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O'na güvendim. O yüce Arş'in Rabbi'dir.)”⁸³ Bu iki âyeti araştırdım, Muhâcirlere ve Ensâr'a sordum, onların hiçbirinde bulamadım; ancak Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'nin yanında buldum ve Berâe Sûresi'nin sonuna yerleştirdim. Onlar üç âyet olsaydı onları tek başına bir sûre yapardım. Sonra yazdıklarımı tekrar gözden geçirdim. Onların içinde herhangi bir şey görmedim. Toplanan Kur'an sayfaları vefat edinceye kadar Ebû Bekir'in, sonra da Ömer'in kızı Hafsa'nın (ö. 45/665) yanında kaldı.⁸⁴

⁸³ Tevbe 9/128-129.

⁸⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufî el-Buhârî, *el-Cami'u's-sahih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nasır (Beyrut: Daru Tavki'n-Necat, 1422/2001), 6/183, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996, Bk. Derya Hasanoğlu, *Zeyd b. Sâbit ve Kiraat İlmindeki Yeri* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 19-20.

1.1.4.4. Hz. Ebû Bekir'in Zeyd bin Sabit'i Görevlendirmesi ve Cem' Heyeti

Hz. Ebû Bekir, Kur'an'ı Kerim'in toplanması görevini üstlenecek kişiyi seçerken dönemin Kur'an ilmine olan vukufiyetleriyle tanınan İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs gibi sahâbiler yerine, Zeyd b. Sâbit'i tercih etmiştir. Öncelikle, İbn Mes'ûd o dönem Medine'de değil, Kûfe'de bulunmakta idi. İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'ın Kur'an ilminde yetkinlikleri bilinmekle birlikte, Kur'an'ın cem' edilmesi işi yalnızca Kur'an ilmi ile sınırlı değildi. Hz. Ebû Bekir, bu önemli görevin üstesinden gelebilecek en uygun kişinin Zeyd b. Sâbit olduğuna karar vermiştir.⁸⁵

Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi süreci yalnızca Zeyd b. Sâbit'in sorumluluğuna verilmiş bir görev olmayıp, geniş bir heyet tarafından yürütülmüştür. Zeyd b. Sâbit, bu süreçte komisyon başkanlığı ve kâtiplik görevini üstlenmiş olup, cem' işlemi Medine'nin önde gelen şahsiyetlerinin gözetimi ve denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Mescid-i Nebvî'de Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi için toplanan komisyonda Zeyd b. Sâbit'in yanı sıra şu isimler de yer almıştır: Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Übey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Sa'd, Talha, Sa'd, Huzeyfe, Amr b. Âs, Ebû Hureyre, Hâlid b. Velîd, Ebû Musa el-Eş'arî, Ebû Zeyd ve Ebû'd-Derdâ.⁸⁶

Bu süreçle ilgili olarak Musa Carullah Bigiyev şu ifadeleri kullanmaktadır: "Hz. Ebû Bekir, meşhur hâfızları topladı. Bunların en önemlileri Zeyd, Übey b. Ka'b, Osman, Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Sâib, Hâlid b. Velîd, Talha, Sa'd, Huzeyfe, Sâlim, Ebû Hureyre, Sâbit, Ebû Zeyd, Ebû'd-Derdâ, Ebû Musa el-Eş'arî, Amr b. el-Âs idi. Bunlar Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında Hz. Ömer'in evinde cem işinin keyfiyeti ve işlerinin tahsisi için toplanmış bulunuyorlardı."⁸⁷

Bu ifadelerin neticesinden de anlaşılmaktadır ki Kur'an'ı Kerim'in cem' süreci bireysel bir çabanın sonucu değildir. Aksine önde gelen sahabenin isimlerinin katkılarıyla kolektif bir çalışmanın neticesidir. Kur'an'ı Kerim'in iki kapak arasına getirilme sürecinde tüm sahabilerin katkılarının istenmesi, cem' edilen Mushaf'ın da güvenilirliğini artırmıştır. Aksi durum düşünüldüğünde araya fitnenin girmesi ve toplanan Mushaf'ın güvenilirliğinin sorgulanması kaçınılmazdır.

⁸⁵ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 100.

⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), I, 22, Bk. Zübeyde Şakar, *Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 61.

⁸⁷ Açıklık, *Kur'an'ın Cem'i İle İlgili Rivayetler ve Tahlili*, 53.

Zeyd b. Sâbit, Risâlet'ten bir yıl sonra, Miladî 611 yılında Medine'de doğmuştur. Ensar'dan olup, Medine'nin iki büyük kabilesinden biri olan Hazrec'e mensuptur ve bu kabilenin Neccâroğulları koluna bağlıdır. Babasını hicretten beş yıl önce altı yaşındayken, Evs ve Hazrec kabileleri arasında uzun yıllar süregelen ve Buâs Harbi olarak bilinen savaşta kaybetmiştir.⁸⁸

Hiz. Peygamber'in Medine'ye hicreti esnasında 11 yaşında olan Zeyd b. Sâbit, Müslümanlar tarafından Allah Resûlü'ne takdim edilmiştir. O dönemde 17 sûreyi ezberlemiş olan Zeyd, Hiz. Peygamber'in huzurunda Kur'an okumuş ve onun kıraati Resûlullah'ın hoşuna gitmiştir. Genç yaşına rağmen üstün zekası ve öğrenme kabiliyeti, Allah Resûlü'nün dikkatini çekmiş ve kendisinden İbranice öğrenmesini istemiştir. Zeyd b. Sâbit, 15 gün gibi kısa bir sürede İbraniceyi okuyup yazacak seviyeye gelmiş ve Hiz. Peygamber'in İbranice mektuplarını okuyup yazma görevini üstlenmiştir. Böylece, vahiy kâtipliği yapmanın yanı sıra, Hiz. Peygamber'in idari işlerinde de önemli bir rol üstlenmiştir.⁸⁹

Hicretten önce ezberlemiş olduğu sûrelerin yanı sıra, Medine'de Hiz. Peygamber ile karşılaştıktan sonra Kur'an'ı Kerim'e daha fazla yönelmiş ve hayatının son anlarına kadar bu ilimle meşgul olmuştur. Hafızasının güçlü oluşu ve ilmi yeteneği, onun Allah Resûlü tarafından övgüye mazhar olmasını sağlamıştır. Hiz. Peygamber'in Zeyd b. Sâbit'e verdiği değer, sahabe arasında da yankı bulmuş ve bu doğrultuda ona büyük bir saygı gösterilmiştir. Nitekim, Hiz. Peygamber'in amcasının oğlu ve "Tercümânü'l-Kur'an" lakabıyla tanınan Abdullah İbn Abbas, Zeyd b. Sâbit bineğine binerken ona yardımcı olmuş; Zeyd ise "Ey Allah'ın Rasûlü'nün amcasının oğlu bırak yapma!" diyerek buna engel olmak istemiştir. Bunun üzerine İbn Abbas "Bize ulemaya böyle davranmamız emrolundu." demiş, Zeyd de onun elini öperek "Biz de Peygamberimizin ehl-i beytine böyle davranmakla emrolunduk." ifadesini kullanmıştır.⁹⁰

Zeyd b. Sâbit, özellikle ferâiz (miras hukuku) ilmi konusunda üstün bir bilgiye sahipti. Hiz. Peygamber, farklı sahabilerin belirli alanlardaki üstünlüklerini ifade eden bir sözünde onun bu yönüne dikkat çekerek şöyle buyurmuştur:

"Ümmetimin içinde, ümmetime karşı en merhametli olan Ebû Bekir, dinde en güçlü olan Ömer, hayâda Osman, hüküm vermede Ali, kıraatte Übeyy b. Ka'b, ferâizde Zeyd b. Sâbit, helal-haramı bilmede Muaz b. Cebel, lehçesi en doğru olan Ebû Zer'dir.

⁸⁸ Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 5/319.

⁸⁹ Muhiittin Akgül, "Kur'an'ın İlk Muhafızları Vahiy Kâtipleri", *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010), 42.

⁹⁰ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 2/428, Bk. Akgün, "Kur'an'ın İlk Muhafızları Vahiy Kâtipleri", 42.

Her ümmetin bir emini vardır. Benim ümmetimin emini ise Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tır."⁹¹

Zeyd b. Sâbit yalnızca Hz. Peygamber döneminde değil, daha sonraki süreçte de İslâm ilminin şekillenmesinde kritik roller üstlenmiştir. Özellikle Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem' edilmesi sürecinde oluşturulan komisyona başkanlık yapmış, Hz. Osman döneminde ise Mushaf'ın istinsâh edilmesi çalışmalarında önemli bir konumda bulunmuştur.

Zeyd b. Sâbit'in vefatı, Müslümanlar açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirilmiştir. Onun ilmi derinliği ve ilmiyle amel olması, dönemin alimleri ve sahabileri tarafından takdirle anılmıştır. Tâbiin alimlerinden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Zeyd b. Sâbit'in cenazesinde şu sözleri nakletmiştir:

*"Zeyd b. Sâbit'in cesedi kabre konulduğu zaman, Abdullah b. Abbas şöyle dedi: "İçinizde ilmin nasıl yok olup gittiğini görmek isteyen varsa baksın işte ilim böyle gider. Vallahi bugün şu cenazeyle birlikte pek çok ilim de kayboldu."*⁹²

Zeyd b. Sâbit yaşamı boyunca gerek Kur'an'ı Kerim'in cem'i gerekse istinsâhi sürecinde yapmış olduğu katkılar sahabe tarafından takdirle karşılanmıştır. Vefatı sonrası ise yerinin doldurulmasının güçlüğüne bahsedilmiştir.

Kur'an'ı Kerim'in cem' edilme sürecinde, İbn Mes'ûd, Ubey b. Kâ'b gibi meşhur sahabeler ve İbn Abbâs gibi tanınmış Kur'an müfesssirleri bulunmasına rağmen, bu görev için Zeyd b. Sâbit'in seçilmesi dikkat çekici bir tercihtir. Bu tercihin nedenleri, Hz. Ebû Bekir'in Zeyd b. Sâbit'in sahip olduğu özel nitelikleri dikkate alarak yaptığı değerlendirmelerden kaynaklanmaktadır.⁹³ Bu nedenler şu şekilde sıralanabilir:

Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi gündeme geldiğinde İbn Mes'ûd Medine'de değil, Kûfe'de bulunuyordu. Ubey b. Kâ'b ise Şam'da idi. İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd, Kur'an'ın tefsiri konusunda sahabe arasında en meşhur isimlerden olsalar da cem' işi için tefsir yetkinliği tek başına yeterli görülmemiştir. Bu iş için daha geniş bir yetkinlik ve donanım gerekmekteydi. Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'in bu donanıma sahip olduğuna kanaat getirmiştir.⁹⁴

Zeyd b. Sâbit'in, Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmış olması, onun yazı işlerinde güvenilir ve tecrübeli bir isim olduğunu göstermektedir. Hz. Ebû Bekir, Zeyd'i görevlendirme sürecinde şu özelliklere vurgu yapmıştır; genç ve dinamik olması, zeki

⁹¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/392, Bk. Akgün, "Kur'an'ın İlk Muhafızları Vahiy Kâtipleri", 42.

⁹² Nureddin b. Ali b. Ebu Bekir b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmeü'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, thk. Hüsâmeddin el-Kutsî (Kahire: Mektebet'ül Kutsî, 1414/1994), 9/345, Bk. Hasanoğlu, *Zeyd b. Sâbit ve Kıraat İlmindeki Yeri*, 8.

⁹³ Aydın, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", 66.

⁹⁴ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 100.

olma ve kolay kavrama yeteneği, güvenilir bir kişilik olması ve daha önce Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliğini yapmış olması.⁹⁵

Zeyd b. Sâbit'in zekâsı ve öğrenme yeteneği, Hz. Peygamber tarafından da takdir edilmiştir. Kendisi, Hz. Peygamber'in kâtiplik ve yazışma görevlerini üstlenmiştir. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit, şu şekilde bir olayı nakletmektedir: “Resûlullah (s.a.s.), Medine’de bana rastladı. Dediler ki bu genç Neccâr Oğullarındandır. Allah Rasûlü orada Kur’an’dan tam on yedi sûre okudu, bende aynısını hemen tekrar ettim. Bana hayret etti ve ‘Yahudilerin yazısını öğren.’ dedi... Ben de 15 gün geçmeden öğrendim ve Resûlullah (s.a.s.) adına onlara mektup yazmaya ve onlardan gelen mektupları da Peygamber Efendimize okumaya başladım.” Bir başka rivayete göre, Hz. Peygamber, Zeyd’e Süryanice öğrenmesini istemiş ve Zeyd, bu dili 17 gün içinde öğrenmiştir. Bu hızlı öğrenme yeteneği, onun Kur’an’ın toplanması için tercih edilmesinin sebeplerinden birisi olarak gösterilmektedir.⁹⁶

Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber'in Medine’ye hicretinden itibaren onun vahiy kâtibi olarak görev yapmıştır. Bu görev, onun Kur’an’ın yazılması ve korunmasındaki rolünü daha da önemli kılmıştır.⁹⁷ Zeyd b. Sâbit, sahabe arasında zekâsı, ilmi kişiliği ve ahlâkî duruşu ile tanınan bir şahsiyettir. Zeyd’in bu özellikleri, Hz. Ebû Bekir’in Zeyd’i göreve teklif etmesinde belirleyici olmuştur.⁹⁸ Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber'in vefatından önce Cebrâil’e Kur’an’ı arz etmesi sırasında da bulunmuş ve bu sürece birebir şahitlik etmiştir. Bu durum, Zeyd’in Kur’an metinlerini doğru bir şekilde düzenlemesi için önemli bir avantaj sağlamıştır.⁹⁹

Zeyd b. Sâbit'in genç ve dinamik oluşu, böylesine zorlu bir görevin başarıyla tamamlanmasında etkili bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Kur’an’ı Kerim’in cem’ edilmesi büyük bir dikkat, sabır ve enerji gerektiren bir iş olduğu için, bu özellikler Zeyd’in tercih edilmesinde belirleyici bir rol olmuştur.¹⁰⁰ Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber döneminde Kur’an’ın tamamını öğrenmiş ve hafızasında muhafaza etmiştir. Bu durum onun cem’ görevini yerine getirmesi için gerekli bir diğer önemli nitelikler.¹⁰¹

Bu bağlamda yukarıda saymış olduğumuz özellikler, Zeyd b. Sâbit'in Kur’an’ı Kerim’i iki kapak arasına toplamak için görev verilmesinin sebepleridir. Bu süreçte Hz.

⁹⁵ Demirci, *Kur’an Tarihi*, 159.

⁹⁶ Osman Keskiöğlu, *Nüzûlünden Günümüze Kur’an’ı Kerim Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1987), 96, Bk. Akyüz, “Kur’an-ı Kerim’in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi”, 66.

⁹⁷ Ersöz, *Kur’an Tarihi*, 100.

⁹⁸ İbrahim Taşçı, *Zeyd b. Sâbit ve Kur’an-ı Kerim’e Hizmeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 17-18, Bk. Hasanoğlu, *Zeyd b. Sâbit ve Kuraat İlmindeki Yeri*, 11.

⁹⁹ Çetin, *Kur’an İlimleri*, 96.

¹⁰⁰ Demirci, *Kur’an Tarihi*, 145-147, Bk. Akyüz, “Kur’an-ı Kerim’in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi” 67.

¹⁰¹ Çetin, *Kur’an İlimleri*, 96.

Ebû Bekir'in Zeyd b. Sâbit'e olan güveni ve Allah Resûlünün ona atfetmiş olduğu değerler, Kur'an'ın bir araya getirilmesindeki isabetli tercihi göstermektedir.

1.1.4.5. Zeyd bin Sabit'in Kur'an'ın Toplanması Uyguladığı Metod

Zeyd b. Sâbit'in Kur'an'ı Kerim'i toplama sürecindeki metodu sağlam ve ilmi bir nitelik taşımaktadır. Bu yaklaşım, sürecin yalnızca kendisi ve görev arkadaşlarıyla sınırlı kalmaması, aksine tüm sahabenin katkılarına başvurulmasıyla desteklenmiştir. Zeyd, sahabenin elindeki tüm yazılı metinlerden istifade etmiş ve Kur'an'ı toplama işlemini sıfırdan bir girişim gibi ele almıştır. Bu süreçte, elinde yazılı metin bulunmasına veya Kur'an'ı ezberlemiş olmasına rağmen, sanki hiçbir metne sahip değilmiş ve hiçbir âyeti ezbere bilmiyormuş gibi davranmıştır.

Kur'an toplama görevinde izlediği yol, son derece ihtiyatlı ve titiz bir süreç izlenmesini gerektiriyordu. Peygamber'in huzurunda yazılmış olan sayfeleri bularak, bu sayfalardaki âyetleri okumuş ve her birini yerli yerine koymuştur. Alternatif olarak birkaç hafız bir araya getirip onlara Kur'an'ı okutmak ya da ezbere bilen sahabelerle çalışmak gibi daha kolay bir yöntem tercih etmemiştir. Bunun yerine, sahabe arasında bulunan yazılı metinlerin doğruluğunu tespit etmek için birden fazla kontrol mekanizması geliştirmiştir.¹⁰²

Zeyd b. Sâbit bu göreve getirildiğinde sahabiden ellerinde Kur'an'a dair yazılı metin bulunanların kendisine getirmelerini istemiştir. Getirilen bu metinlerin, Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış olup olmadığını tespit etmek için diğer sahabelerin nüshalarıyla karşılaştırmasını yapmıştır. Bu metinlerin eksiksiz ve hatasız bir şekilde, aynı lafızlarla yazılıp yazılmadığını ezberlenip ezberlenmediğini teyit etmiştir. Ayrıca, getirilen herhangi bir metnin Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış olduğunun sağlamlaştırılması için iki şahit istemiştir.¹⁰³

Bu uygulamanın arkasında Hz. Ebû Bekir'in Zeyd b. Sâbit ve Hz. Ömer'e şu talimatı bulunmaktadır: "Mescidin kapısında oturun, size kim iki şahitle Allah'ın kitabından bir şey getirirse onu yazın."¹⁰⁴ Bu, toplama sürecinde başvuru temel bir ilkedir. Hz. Ebû Bekir, sahabeye ellerinde bulunan Kur'an âyetlerini Zeyd b. Sâbit'e getirmeleri çağrısında bulunmuş ve bunu şehir halkına camide ilan ettirmiştir. Hz. Ömer ise, getirilen metinlerin Peygamber'in huzurunda yazıldığını ve Allah Resûlü tarafından onaylandığını doğrulamak için şahitlerin yeminine başvurmuştur.

¹⁰² Zürcânî, *Menâhil*, I, 245.

¹⁰³ Zürcânî, *Menâhil*, I, 245.

¹⁰⁴ Zürcânî, *Menâhil*, I, 245.

Zeyd b. Sâbit, bu görevi kabul ederken kendisine yardımcı olunmasını şart koşturmuştur. Hz. Ebû Bekir de bu şartı kabul ederek kendisine gereken desteği sağlamıştır.¹⁰⁵ Bu durum, Kur'an'ın toplama sürecinin yalnızca bireysel bir çaba değil, aynı zamanda toplumsal bir katılım ve titiz bir denetimle gerçekleştirildiğini göstermektedir. Zeyd b. Sâbit'in bu dikkatli yaklaşımı, Kur'an'ın hiçbir eksiklik veya fazlalık olmadan aynı lafızlarla yazılıp ezberlenmesini sağlamıştır. Hem sahabenin hem de sonraki nesillerin Kur'an'a olan güvenini artırmış, onun korunmuş ve değiştirilmemiş bir ilahi kitap olarak kalmasını sağlamıştır.

1.1.4.6. Cem' Esnasında İki Şahit İsteme Uygulaması

Hz. Ebû Bekir'in Zeyd b. Sâbit'e Kur'an'ı Kerim'i iki kapak arasına getirme sürecinde verdiği talimatlardan biri de iki şahit isteme hususudur. Ancak bu iki şahit isteme konusunun farklı şekillerde yorumlandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, bazı görüşlere göre iki şahit isteme şartı şu şekilde açıklanmıştır:

Birinci şart, âyeti getiren kişinin o âyeti ezbere bilmesi; ikinci şart ise, âyetin bir malzeme üzerine yazılı halde getirilmiş olmasıdır. Diğer bir görüşe göre, getirilen âyetin Kur'an'ın nüzûl esnasındaki vecihlerinden biri olduğuna dair iki şahidin şahitliğidir. Bir başka görüş ise, getirilen âyetlerin Allah Resûlü'nün huzurunda yazılmış olduğuna dair iki şahidin şahitlik yapmasıdır.¹⁰⁶

Bu görüşlerin ortak noktasına bakıldığında, Kur'an'ın cem' edilmesi sürecinde dikkat edilmesi gereken asıl husus açıkça görülmektedir. Bu süreçte en önemli nokta, âyetlerin farklı malzemeler üzerine yazılmış olması değildir. Asıl dikkat edilmesi gereken, bu âyetlerin Allah Resûlü'nün huzurunda yazılmış olduğunun kesin şekilde tespit edilmesidir. Prof. Muhammed Hamidullah, iki şahit şartının her bir Kur'an âyeti için ayrı ayrı iki sahabinin şahitliğiyle korunan yazılı bir metin olma şartını ifade ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, Hamidullah'ın görüşü, Hz. Ebû Bekir'in iki şahit istemesinedeki görüşünü destekler niteliktedir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtiplerinin dışında da birçok sahabinin, kendi şahsî nüshalarını oluşturdukları sahifelerin mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁰⁷

Bu bağlamda, Zeyd b. Sâbit'in "Berae Sûresi'nin son iki âyetini Ebu Huzeyme'den başka kimsede bulamadım" şeklindeki açıklaması, genellikle bu âyetlerin yazılı bir metin olarak onun dışında kimsede bulunmadığı şeklinde yorumlanmıştır.

¹⁰⁵ Aydı, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", 69.

¹⁰⁶ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 103-104.

¹⁰⁷ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 48.

Burada esas alınan husus, getirilen yazılı metinlerin Allah Resûlü tarafından okunup, onaylanmış ve aynı şekliyle yazdırılmış olduğunun iki şahit ile tespit edilmesidir. İlgili şahitler, metnin bizzat Allah Resûlü tarafından okunduğuna ve Kur'an'dan olduğuna dair şahitlik yapmışlardır. Zeyd b. Sâbit, Kur'an'ı Kerim'den olduğu kesinleşmeyen hiçbir metni cem' edilen Mushaf'a kaydetmemiştir.¹⁰⁸

Bu uygulamanın temel amacı, Kur'an'ı Kerim'in cem' sürecinde herhangi bir şüpheye yer bırakmamaktır. Cem' sürecinde pek çok hafız sahabide mevcut olan yazılı metinleri referans alarak yazmak mümkün olmasına rağmen, diğer sahabilerin de sürece dâhil edilmesi onların kalplerinde bir tatmin oluşturarak herhangi bir harici ihtilafın önüne geçilmesini sağlamıştır. Ayrıca bu süreçte izlenen titizlik, Kur'an'ı Kerim'in toplanma işine verilen önemi göstermektedir. Cem' sürecinin bir yıl sürmesi de bu özenin bir neticesidir.

1.1.4.7. Toplanan Mushaf'ın Özellikleri ve Durumu

Zeyd b. Sâbit'in Kur'an'ı Kerim'i iki kapak arasında Mushaf hâline getirebilmek için, bir yıl boyunca yoğun bir gayret gösterdiği aktarılmaktadır. Çeşitli malzemeler üzerinde bulunan Kur'an nüshalarını tek bir malzeme üzerinde toplamış ve elde edilen nüshaları tek tip deri bir malzemeye yazmıştır. Zeyd'in bu süreçte göstermiş olduğu titiz çalışma neticesinde ortaya çıkan Mushaf, en sağlam ilmî usullere göre düzenlenmiş ve mensuh âyetler bu Mushaf'a dahil edilmemiştir.¹⁰⁹

Zürkanî, "Menahilü'l İrfan" adlı eserinde iki kapak arasına getirilen Mushaf hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

- Toplanan sahifeler, o dönem için en sağlam tespitler sonucu cem' edilmiştir.
- Tilaveti mensuh olan âyetler, toplanan Mushaf'a dahil edilmemiştir.
- Bu sahifelerin sıhhat derecesi, ashabin ittifakı ve tevatür yoluyla sabittir.
- Cem' edilen sahifeler, yedi harf üzere toplandığı tespit edilmiştir.¹¹⁰

Hiz. Ebû Bekir'in emri ve Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında gerçekleştirilen Kur'an'ı Kerim'in cem' edilme süreci, başta Hiz. Ömer ve Hiz. Ali olmak üzere tüm sahabenin onayını almıştır. Hiç kimse, cem' edilen Mushaf'ın sıhhati hususunda herhangi bir görüş ayrılığı ortaya koymamıştır. Nitekim Hiz. Ömer, bir araya getirdiği ashaba, toplanan Mushaf'ı okumuş ve sahabeden hiçbirisi okunan Kur'an'ı Kerim'de eksiklik veya fazlalık olduğuna dair herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Aksine, bütün

¹⁰⁸ Demirci, *Kurân Tarihi*, 161.

¹⁰⁹ Osman Keskioğlu, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1958), 157, Bk. Demirci, *Kur'an Tarihi*, 164.

¹¹⁰ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraati*, 175.

hâfızların ve ümmetin gözetimi altında yürütülen bu cem' faaliyeti, genel bir mutabakatla kabul edilmiştir.¹¹¹

Hiz. Peygamber'in vefatının ardından Hiz. Ali'nin şahsi gayretleriyle Kur'an'ı Kerim'i cem' etme hadisesi farklı yorumlara açık olsa da Hiz. Ebû Bekir'in öncülüğünde gerçekleştirilen cem' sürecine Hiz. Ali'nin büyük bir takdirle yaklaştığı kaynaklarda şu şekilde aktarılmaktadır: "Allah'ın rahmeti Ebû Bekir'in üzerine olsun. Mushafları toplama işinde en büyük ecir onundur. Kur'an'ı iki kapak arasında toplayanların ilki odur."¹¹²

Bir başka önemli husus ise yedi harf mevzuudur. Bazı âlimlerin görüşüne göre, toplanan Mushaf yedi harfi de içermiştir. Müslümanlar, bu Mushaf'a tam bir bağıllık göstermişlerdir. Cem' edilen Mushaf, Hiz. Ebû Bekir'in vefatına kadar onun yanında muhafaza edilmiş, vefatından sonra ise II. Halife Hiz. Ömer tarafından koruma altına alınmıştır. Hiz. Ömer'in vefatı sonrası Mushaf, kızı ve aynı zamanda Hiz. Peygamber'in zevcesi olan Hiz. Hafsa'ya teslim edilmiştir. Mushaf'ın Hiz. Hafsa'ya verilmesi, İslâm düşmanlarının iddia ettiği gibi şahsî bir mülk meselesinden değil, o dönemde halifenin henüz seçilmemiş olmasından kaynaklanmıştır.¹¹³

Halife Hiz. Osman, Kur'an'ı Kerim'in çoğaltılması (istinsah) için Hiz. Hafsa'da bulunan Mushaf'ı almış, istinsâh işlemini tamamladıktan sonra Mushaf'ı tekrar Hiz. Hafsa'ya iade etmiştir. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Hiz. Hafsa'nın vefatından sonra, dönemin Medine Valisi Mervân b. Hakem (ö. 132/749), Mushaf'ı Abdullah b. Ömer'den alarak yaktırmıştır. Mervân b. Hakem'in bu kararı almasındaki sebep, Hiz. Ebû Bekir döneminde toplanan Mushaf ile Hiz. Osman tarafından çoğaltılan Mushaf arasında farklılık olduğu yönünde bir fitnenin ortaya çıkmasını engellemektir. Bu bağlamda Mervân b. Hakem şöyle demiştir: "Ben onu yaktım, çünkü onda bulunanlar imam Mushaf'a yazılmış ve korunmuştur. İnsanların üzerinden uzun zaman geçerse, bu Mushaf hakkında bazı kimselerin şüphe etmesinden ya da birinin çıkıp da 'Ebû Bekir'in Mushaf'ında bir şey (âyet ya da sûre) vardı ki, o bu Mushaf'a yazılmadı.' demesinden korktum."¹¹⁴

Mervân b. Hakem'i bu konuda tereddüte düşüren durumlardan biri, Hiz. Ebû Bekir döneminde toplanan Mushaf'ın yedi harf üzerine yazılmış olmasıdır. Mushaf'ın yedi harf üzere yazılması, İslâm toplumunda kolaylık ve ruhsata dayandırılmıştır. Hiz. Ebû

¹¹¹ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraati*, 46.

¹¹² Davud Aydüz, "Kur'an'ı Kerim'in İki Kapak Arasında Cem Edilmesi", *Diyanet İlmi Dergi- Kur'an Özel Sayısı* (2012), 216, Bk. Şakar, *Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü*, 72.

¹¹³ Theodor Nöldeke-F. Schwally, *Kur'an Tarihi*, çev. Muammer Sencer (İstanbul: İlke Yayınları, 1970), 26-27.

¹¹⁴ İbn Ebî Dâvûd, *el-Mesânif*, 25, Bk. Demirci, *Kur'an Tarihi*, 165.

Bekir, okuyuşta kolaylık sağlayacağı ümidiyle böyle bir uygulamaya müracaat etmiştir. Ancak Hz. Osman, İslâm toplumunun geniş bir coğrafyaya yayılması ve Arapça ana dili olmayan Müslümanların kıraat konusunda ihtilafa düşmeleri sebebiyle, yedi harften bir harf üzere Kur'an'ı Kerim'i çoğaltmıştır.¹¹⁵

Hz. Ebû Bekir dönemi Kur'an'ı Kerim cem' edilerek bir Mushaf haline getirilmesi gerek dini gerekse tarihi açıdan önemli bir süreçtir. Sonrasında kıraat farklılıkları sebebiyle Müslümanlar içinde çıkan ihtilaflar, Hz. Osman dönemi Kur'an'ı Kerim'in istinsâhı ile bu sorunun önüne geçilmiş ve birlik sağlanmıştır. Diğer dinlerin düşmüş oldukları ihtilafa düşme tehlikesinin de önüne geçilmiştir. Bu süreçler, Kur'an'ı Kerim'in muhafazası ve İslâm toplumunun birliği açısından büyük bir öneme sahip olmuştur.

1.1.4.8. Hz. Ömer Dönemi Kur'an'ı Kerim'in Cem'i İddiası

İbn Ebî Dâvûd'un el-Mesâhif adlı eserinde rivayet edildiğine göre, Hz. Ömer'in birgün insanlara bir âyeti sorduğu ancak bu âyeti yalnızca bir kişinin bildiği ve onun da Yemâme Savaşı'nda şehit olduğu belirtilmiştir. Bu olay üzerine Hz. Ömer'in "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" dediği ve Kur'an'ı Kerim'in toplanmasını emrettiği rivayet edilmektedir. Bu rivayete dayanarak Kur'an'ı Kerim'i ilk cem' edenin Hz. Ömer olduğu iddia edilmektedir.¹¹⁶

Ancak İbn Hacer, bu rivayetin münkati (senedinde kopukluk olan) olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer'e göre, bu rivayetin kabul edilebilir bir yönü olsa dahi, esas anlamı Hz. Ömer'in Kur'an'ı Kerim'in toplanması fikrini ilk ortaya atan kişi olduğuna işaret etmektedir. Nitekim, Yemâme Savaşı'nın gerçekleştiği dönemde halifelik makamında Hz. Ebû Bekir bulunmaktaydı. Dolayısıyla, devlet eliyle yürütülen bu önemli görevin Hz. Ebû Bekir tarafından gerçekleştirilmesi doğaldır. Hz. Ebû Bekir, sahabenin desteği ve özellikle Hz. Ömer'in ısrarları sonucu Kur'an'ı Kerim'in cem' edilme sürecini başlatmış ve bu önemli göreve başkan olarak Zeyd b. Sâbit'i vazifelendirmiştir.¹¹⁷

Başka bir rivayette ise, Zeyd b. Sâbit'in Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'an'ı Kerim'i yazdığı ifade edilmektedir. Bu rivayet, ilk bakışta garip görünmekle birlikte olayların kronolojisine bakıldığında doğruluğunun mümkün olabileceği izah edilmiştir. Bu bağlamda, Hz. Ömer döneminde Zeyd b. Sâbit'in yazdığı düşünülen Kur'an'ı Kerim nüshasının, bireysel bir nüsha olarak Hz. Ömer'in şahsına

¹¹⁵ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 165.

¹¹⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 10.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l Bârî*, 9/10.

yazılmış olabileceği de kaydedilmiştir. Ancak bu durum, devlet eliyle yürütülen resmî bir cem’ faaliyetinden ziyade, bireysel bir girişim olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁸

Bunların dışında, Hz. Ömer’in halifelik döneminde resmî bir Kur’an’ı Kerim nüshası yazdırmayı düşündüğü, ancak bu düşüncesini hayata geçiremeden vefat ettiği de bazı rivayetlerde aktarılmaktadır. Ancak bu rivayetlerin neticesinde de Kur’an’ı Kerim’in cem’ işleminin Hz. Ebû Bekir döneminde başladığı ve Hz. Osman döneminde ise istinsâh edildiği gerçeğini değiştirmemektedir.¹¹⁹

Sonuç olarak, mevcut rivayetler ışığında Hz. Ömer’in Kur’an’ı Kerim’in cem’ edilmesi sürecindeki rolü, bu düşünceyi ilk dile getiren ve bu uğurda Hz. Ebû Bekir’e yapması için ısrarcı davranan bir kişi olarak öne çıkmaktadır. Fakat Kur’an’ı Kerim’in resmî olarak cem’ ve istinsâh süreçleri Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemleri gerçekleştirilmiştir.

1.2. Hz. Osman’ın Hayatı ve Kur’an’ın İstinsahı

Hz. Osman b. Affan, İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olup, Kureyş kabilesinin Ümeyyeoğulları kolundan seçkin bir aileye mensuptur. Milâdi 576 yılında, Fil Vakası’ndan yaklaşık altı yıl sonra Taif’te dünyaya gelmiştir. Babası Affan b. Ebî'l-Âs, annesi ise Ervâ bint Küreyz’dir. Annesi aracılığıyla Hz. Peygamber’in halası Ümmü Hâkim el-Beyzâ bint Abdilmuttalib ile akrabalığı bulunan Hz. Osman’ın soyu, hem anne hem de baba tarafından Abdümenâf’ta Hz. Peygamber ile birleşmektedir.¹²⁰

Babası Affân, ticaretle meşgul olup, bu amaçla sıkça seyahat eden bir şahsiyetti. Şam’a gerçekleştirdiği bir ticaret yolculuğu sırasında vefat etmiş, ardından Hz. Osman’a yüklü bir miras kalmıştır. Bu servetiyle Hz. Osman, ticaret hayatına atılmış ve zamanla büyük bir itibar sahibi olmuştur. Dürüstlüğü, cömertliği ve yardımseverliği ile halkın sevgisini kazanmış, gerek Ümeyyeoğulları’nın gerekse Kureyş’in önde gelen seçkin şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir.¹²¹

Hz. Osman, İslâm’dan önce Gazvân’ın kızı ile evlenmiş, bu evlilikten Abdullah el-Eşğar isimli bir çocuğu olmuş, ancak bu çocuk küçük yaşta vefat etmiştir. İslâm’ı kabulünden sonra Hz. Peygamber’in kızı Rukıyye ile evlenmiş ve bu evlilikten dünyaya gelen oğlu Abdullah vesilesiyle “Ebû Abdullah” künyesiyle anılmıştır. Ne var ki bu çocuk da altı yaşında vefat etmiştir. Rukıyye’nin vefatının ardından, Hz. Peygamber’in diğer kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmiştir. Böylelikle Hz. Peygamber’in iki kızıyla da

¹¹⁸ Ersöz, *Kur’an Tarihi*, 110.

¹¹⁹ Hamidullah, *Kur’an’ı Kerim Tarihi*, 48.

¹²⁰ Şakir, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, 305.

¹²¹ Celaledin Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 162.

evlenmiş olması sebebiyle İslâm tarihinde “Zinnûreyn” (iki nur sahibi) ünvanıyla anılmıştır.¹²²

Ümmü Gülsüm’ün vefatından sonra Hz. Osman, Cündüp kızı Ümmü Amr ile evlenmiş ve bu evlilikten Amr, Hâlid, Ebân, Ömer ve Meryem adında çocukları olmuştur. Ardından, Velîd b. Abdişems b. El-Muğîre el-Mahzûmî’nin kızı Fâtıma bint Velîd ile evlilik gerçekleştirmiş, bu evlilikten Velîd, Saîd ve Ümmü Sa’d dünyaya gelmiştir. Daha sonra Velîd’in kızı Ümmü Benîn ile evlenmiş ve bu izdivaçtan Abdulmelik isminde bir oğlu olmuştur. Sonraki evliliğini Şeybe’nin kızı Remle ile yapmış, Ayşe, Ümmü Ebân ve Ümmü Amr isimli çocukları bu evlilikten doğmuştur.¹²³ Son olarak Naile bint el-Ferâfisa el-Kelbiyye ile evlenmiştir.¹²⁴

1.2.1. Hz. Osman’ın Müslüman Oluşu ve İslâm’a Katkıları

Hz. Osman b. Affan, İslâm öncesi dönemde Mekke toplumunda yüksek ahlâkı, cömertliği ve güvenilirliği ile tanınan seçkin bir şahsiyetti. Ümeyyeoğulları’na mensup olması ve ticaretle uğraşması sebebiyle halk nezdinde itibarlı bir konuma sahipti. Hz. Peygamber’e risalet görevinin verilmesi esnasında Hz. Osman otuz dört yaşında bulunmaktaydı.¹²⁵

İslâm’ın ilk tebliğ yıllarında Hz. Osman, yakın dostu Hz. Ebû Bekir’in daveti üzerine İslâm’la tanışmış ve onun aracılığıyla Hz. Peygamber’in huzuruna çıkarak Müslüman olmuştur. İslâm’ı kabul eden ilk sahabilerden biri olan Hz. Osman, bu tercihi sebebiyle ailesi ve özellikle amcası Hakem b. Ebi’l-As tarafından baskı ve şiddete maruz kalmıştır. Amcası, onu atalarının dinine geri döndürmek amacıyla çeşitli işkencelere başvurmuş, ancak Hz. Osman’ın kararlı duruşu karşısında netice alamamış ve nihayetinde onu serbest bırakmıştır.¹²⁶

İslâm’ın ilerleyen yıllarında Mekkeli müşriklerin baskılarının artması üzerine, Habeşistan’a hicret eden ilk Müslümanlar arasında Hz. Osman ve eşi, Hz. Peygamber’in kızı Rukıyye de yer almıştır. Bu hicret, İslâm tarihinde aile olarak gerçekleştirilmiş ilk hicret olarak aktarılmıştır. Daha sonra Medine’ye hicret edenler arasında bulunan Hz.

¹²² Keskiöglü, *Hulefâi Râşîdîn*, 204.

¹²³ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî İbn Şebbe, *Târîhu’l-medîneti’l-münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Seltût (Cidde: tabaa alâ, es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed 1399), 3/952.

¹²⁴ Şakir, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, 310.

¹²⁵ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü’t-Taberî: Tarihü’l-Ümem ve’l-Müluk* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987), 2/120-121.

¹²⁶ Muhammed b. Sa’d b. Menî el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 3/58.

Osman, orada da geçirmiş olduğu zaman boyunca İslâm için hep mücadele içinde olmuştur.¹²⁷

Medine’de Müslümanların su sıkıntısı yaşadığı bir dönemde Hz. Peygamber, bu sıkıntıyı giderene cennetle mükafatlandırılacağı müjdesini vermiştir. Hz. Osman, bu çağrıya icabet ederek Yahudi bir şahsın tasarrufunda bulunan ve halkın yararına sunulmayan Rûme Kuyusu’nu yirmi bin dirheme satın almış ve Müslümanların istifadesine açmıştır. Bu örnek davranışı Hz. Peygamber’in övgüsüne mazhar olmuş ve kendisinin cömertliğini teyit eden pek çok rivayet kaynaklara yansımıştır.¹²⁸

Hz. Osman, haya ve edep yönünden de sahabe arasında müstesna bir yere sahiptir. Hz. Âişe’den rivayet edildiğine göre, bir gün Hz. Peygamber istirahat halindeyken sırasıyla Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gelmiş, Rasûlullah bulunduğu pozisyonu değiştirmeden onlarla görüşmüştür. Ancak Hz. Osman gelince, Hz. Peygamber doğrulmuş bir halde onla konuşmuştur. Hz. Âişe bu durumun sebebini sorduğunda Hz. Peygamber şu cevabı vermiştir: “*Kendisinden meleklerin bile hayâ ettiği kimseden ben hayâ etmeyeyim mi?*”¹²⁹

Hz. Osman Müslüman olduktan sonra Bedir Gazvesi hariç Hz. Peygamber’in katıldığı bütün savaflara iştirak etmiştir. Bedir’e katılmamasının sebebi ise eşi Rukıyye’nin hastalığıdır. Hz. Peygamber’in izniyle eşinin bakımıyla ilgilenmiştir. Hz. Osman, bu özverili davranışı sebebiyle Bedir ehlinde sayılmış ve ganimet payı da kendisine verilmiştir.¹³⁰ Hz. Osman’ın Müslüman oluşu ve İslâm için mücadelesi, sadece maddi destekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sabrı ve ahlâki duruşu ile de örnek bir sahabe profili oluşturmuştur.

1.2.2. Hz. Ebû Bekir Döneminde Hz. Osman’ın Rolü ve Katkıları

Hz. Osman, İslâm’ın ilk dönemlerinde sahabe arasında öne çıkan, fıkıh bilgisiyle temayüz etmiş önemli bir sahabidir. Hz. Ebû Bekir hilafeti döneminde hicrî 12. yılda haccı eda etmek üzere Mekke’ye gittiğinde, Medine’de kendisine vekâlet etmek üzere Hz. Osman’ı görevlendirmiştir. Bu tercih, onun güvenilirliğinin ve yönetsel yeterliliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Bunun dışında Hz. Ebû Bekir’in istişare meclisi olan şûrada bulunması hasebiyle devlet meselelerinin ele alındığı önemli görüşmelere de katılmıştır. Hz. Osman, sadece bir danışman konumunda kalmamış,

¹²⁷ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 119.

¹²⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Rûme Kuyusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/231-232.

¹²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 70.

¹³⁰ Keskiöğlu, *Hulefâi Râşîdîn*, 204.

aynı zamanda devlet işlerinde aktif roller üstlenmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Ömer'in vezirlik görevini yürüttüğü bilinirken, Hz. Osman ise eminlik ve kâtiplik gibi görevleri yerine getirmiştir.¹³¹

Halife Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Osman'ın görüşlerine ne derece önem verdiği, Ridde olaylarında alınan kararlarda açıkça görülmektedir. Dinden dönen kabilelere karşı yapılacak olan askeri müdahalelerde onun önerileri dikkate alınmış ve neticede cezai uygulamalara karar verilmiştir. Yine Bizans topraklarına sefer düzenlenmesi meselesinde Hz. Osman'ın görüşü alınmış, onun lehte görüş bildirmesiyle birlikte şûra üyeleri de bu görüşü desteklemiştir.¹³²

Netice itibariyle, Hz. Osman'ın Hz. Ebû Bekir dönemi boyunca üstlendiği görevler ve yaptığı katkılar, onun hem dinî hem de siyasî bakımdan güvenilirliğini ve topluma olan hizmet anlayışını gözler önüne sermektedir. Sahabe arasında öne çıkan bu yönü, ileride halife olarak seçilmesinin de zeminini hazırlayan önemli bir etken olmuştur.

1.2.3. Hz. Osman'ın Hilafeti

Hz. Osman, İslâm tarihinin üçüncü halifesi olup, Hz. Ömer'in şehadetinden sonra şûra yoluyla halifelik makamına getirilmiştir. Hz. Ömer, hicretin 23. Yılı Zilhicce ayının 27. günü, sabah namazını cemaate kıldırıldığı esnada Muğîre b. Şu'be'nin kölesi olan Ebû Lü'lü tarafından hançerle saldırıya uğramış ve ağır yaralanmıştır. Durumu ağırlaşan Hz. Ömer, kendisine yöneltilen halef tayin etme tekliflerine olumlu bakmamış, oğlu Abdullah, Hz. Ali ve Hz. Osman gibi sahabiler önerilmişse de bu talepleri geri çevirmiştir. Nihayetinde halifelik meselesini altı kişilik bir şûraya havale etmiştir. Bu şûrada bulunan isimler şunlardır: Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'dır.¹³³

Hz. Ömer vefatından sonra toplanan şûra, ilk etepta bir karara varamamıştır. Bunun üzerine Abdurrahman b. Avf, şûraya dahil olmaktan feragat ederek hakemlik görevini üstlenmek istediğini belirtmiş ve bu teklifi kabul görmüştür. Abdurrahman b. Avf, hem şûra üyeleriyle müzakereker yürütmüş hem de Medine halkının kanaatini öğrenmiştir. Nihayet belirlenen sürenin sonunda, sabah namazında Hz. Osman'ın elini kaldırarak onun halife olduğunu ilan etmiştir.¹³⁴

¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/400.

¹³² Ali Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman* (Kahire: Dâ'ru'l Fecr li't-Terâsi, 1431), 53.

¹³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/151.

¹³⁴ Taberi, *Tarih*, 4/232-238.

Hiz. Osman'ın hilafeti toplamda on iki yıl sürmüştür. Bu dönemin ilk altı yılı, yönetimsel açıdan istikrar ve huzurla geçtiği için “Sükûnet Dönemi”, sonraki altı yılı ise artan iç karışıklıklar ve siyasi huzursuzluklar sebebiyle “Fitne Dönemi” olarak tanımlanmaktadır. Halifeliğin başlarında Hiz. Ömer'in izlemiş olduğu siyasi ve idarî politikaları devam ettirmiş, özellikle İslâm topraklarında birlik ve beraberliği temin etmeye çalışmıştır. Farklı bölgelerde ortaya çıkan itaatsizlik hareketleri üzerine merkezi otoriteyi sağlamak amacıyla ilgili beldelere güçlü idareciler tayin etmiş ve düzeni tesis etmeye çalışmıştır. Hiz. Osman, selefi Hiz. Ömer döneminde başlatılmış olan fetih politikalarını devam ettirmiştir. Onun hilafeti döneminde hem karada hem de denizde önemli fetihler gerçekleştirilmiştir. Devraldığı İslâm devletini ilk yıllarda önemli ölçüde genişletmiş ve siyasi iktidarı büyük ölçüde korumuştur.¹³⁵

Ancak hilafetin ilerleyen dönemlerinde Hiz. Osman'a yönelik eleştiriler artmaya başlamıştır. Bu eleştirilerin başında akrabalarına karşı olan ilgisi ve onları önemli devlet görevlerine ataması yer almaktadır. Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer dönemlerinde devlet yönetiminde liyakat ön planda tutulmuş ve kendi yakın akrabaları olabildiğince uzak tutulmuştur. Buna karşın Hiz. Osman'ın özellikle Ümeyyeoğulları mensubu akrabalarına çeşitli idari görevler vermesi, toplumun farklı kesimlerinden rahatsızlık uyandırmıştır. Hiz. Osman'ın bu yaklaşımının temelinde kendi fitrî yumuşak mizacı, akrabalık ilişkilerine önem vermesi ve akrabalarının kendisine daha bağlı ve sadık olacakları yönündeki kanaati yatmaktadır. Ancak bu durum, bazı akrabalarının halifenin itimadını suistimal etmelerine neden olmuş, neticede bu keyfiyet İslâm toplumunda ciddi huzursuzluklara zemin hazırlamıştır. Ümeyyeoğulları, Hiz. Osman'ın halifeliğini kendi nüfuzlarını artırma fırsatı olarak görmüş ve bu süreçte zaman zaman halktan kopuk, keyfî uygulamalara yönelmişlerdir.¹³⁶ Artan eleştiriler, siyasi huzursuzluklara ve toplumsal tepkilere dönüşmüştür. Nihayet hicretin 35. yılı Zilhicce ayının 18. günü, isyan eden guruplar tarafından kuşatma altına alınan Hiz. Osman, Medine'de evinde Kur'an okurken şehit edilmiştir.¹³⁷

Sonuç olarak Hiz. Osman'ın hilafeti, ilk altı yıllık dönemde siyasi istikrar, fetihler ve idari başarılarla İslâm devletinin genişlediği ve daha da güçlendiği bir dönem olmuştur. İkinci dönemde ise toplumun farklı kesimlerinden yükselen eleştiriler, iç karışıklıklar ve trajik bir suikastla sonuçlanan siyasi krizle şekillenmiştir. Bu süreç,

¹³⁵ Zeynep Güneş, *Hiz. Osman ve Hiz. Ali Dönemi Olayların İtikadî Mezheplerin Doğuşuna Etkileri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 28.

¹³⁶ İbn Kesir, *Büyük İslâm Tarihi: el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7/256.

¹³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/79-80.

İslâm tarihindeki ilk ciddi iç ihtilafların zeminini hazırlamış ve sonraki hilafet dönemlerine önemli etkiler bırakmıştır.

1.2.4. Hz. Osman Dönemi ve Kur'an'ın İstinsâh'ı

Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer dönemi ve akabinde Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen fetihler sonucunda İslâm coğrafyası büyük ölçüde genişlemiştir. Bu genişleme ile birlikte sahabenin önde gelen isimlerinden bazıları, Kur'an'ı Kerim'i yeni fethedilen bölgelerdeki insanlara öğretmek amacıyla bu bölgelere gitmiştir. Kur'an öğretimi için farklı şehirlere giden sahabiler, gittikleri yerlerde kendi kıraatleriyle şöhret bulmuşlardır. Örneğin, Şamlılar Ubey b. Kâ'b'ın, Kûfeliler Abdullah b. Mes'ûd'un, Basralılar ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin okuyuş şekillerine göre Kur'an'ı okumaktaydılar.¹³⁸

Bu sahabilerin kıraatleri arasında bazı farklılıklar bulunuyordu. Müslümanlığa yeni giren insanlar, Kur'an'ı Kerim'i farklı sahabilerden öğrenmeleri sebebiyle, bir araya geldiklerinde birbirlerinden farklı okumalar sebebiyle ihtilafa düşüyorlardı. Bir kişinin okuduğunu diğerleri beğenmiyor ve bu durum üstünlük iddialarına yol açıyordu. Bu ihtilaf, sadece yeni öğrenenlerde değil, öğreticiler arasında dahi görüş ayrılıklarına neden oluyordu. Zamanla bu durum ciddi bir hal almış ve birbirlerini tekfir etmeye kadar varan tartışmalar ortaya çıkmıştır.¹³⁹

Hicaz dışındaki şehirlerde bulunan Müslümanlar, durumun daha fazla kötüye gitmesini engellemek amacıyla Hz. Osman'a şikâyet mektupları yazmışlardır. Bu konuda Enes b. Mâlik, Medineli Müslümanların düştüğü ihtilafı şu şekilde aktarmaktadır: “Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde muallimler Kur'an'ı farklı kişilerin kıraatleriyle öğretiyorlardı. Bu farklılık yeni yetişen nesli ihtilâfa düşürdü ve karşı karşıya getirdi, öyle ki birbirlerini tekfir etmeye başladılar. Sonunda bu durum muallimlere kadar ulaştı, ardından Halife Osman'a intikal etti. Bunun üzerine Halife Osman bir konuşmasında Medîneli Müslümanlara şöyle seslendi: Ey Muhammed'in arkadaşları! Benim yanımda (Medîne'de) Kuran'ı farklı kıraatlerle okuyorsunuz ve kırâat hataları yapıyorsunuz, siz böyle yaparsanız diğer beldelerde olanlar daha çok ihtilâf eder ve daha çok hata yaparlar; bu tartışmanıza son verin, bir araya gelin ve Müslümanlar toplum için rehber olacak bir Kur'ân yazın!”¹⁴⁰

¹³⁸ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 111.

¹³⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l Bârî* (Mısır: 1301), 5. Bk. Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 111.

¹⁴⁰ Ebû Bekir Abdillâh İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Arthur Jeffery (Mısır: Matbaatu'r-Rahmâniyye, 1936), 21.

Kur'an'ı Kerim'in istinsâh edilmesine sebep olan en önemli olaylardan biri ise Ermenistan-Azerbeycan savaşında Şamlı ve Iraklı Müslümanların aynı safta savaşmaları sırasında yaşanmıştır.¹⁴¹ Şamlılar Ubey b. Kâ'b'ın kıraatiyle, Iraklılar ise Abdullah b. Mus'ûd'un kıraatiyle okuduklarından, bu durum aralarında ihtilafa sebep olmuştur. Önce basit bir tartışma olarak başlayan bu durum zamanla tekfir boyutuna ulaşmıştır.¹⁴²

Ordunun içinde bulunan sahabelerden Huzeyfe b. El-Yemân, bu durum karşısında büyük üzüntü duymuş ve Medine'ye döndüğünde ilk işi, yaşananları Hz. Osman'a şu şekilde aktarmak olmuştur:

“Ey Mü'minlerin emiri! Yahudi ve Hristiyanların, kitapları hususunda düştüğü ihtilâf aşamasına gelmeden önce, Müslüman toplumun Kur'an hakkında içine düştüğü ihtilâf konusunda ne yapacaksan yap!”¹⁴³

Hiz. Osman, Kur'an'ı Kerim'in farklı kıraatlerle okunmasının Müslümanlar arasında fitneye yol açabileceğini fark ederek, bu duruma müdahale edilmediği takdirde ihtilafın daha da büyüyeceğini düşünmüştür. Bu sebeple, ortaya çıkan kıraat farklılıklarının sebep olduğu fitnenin önüne geçmek için Kur'an'ı Kerim'in tek harf üzerine toplanmasının en uygun çözüm olduğuna kanaat getirmiştir. Bu karar doğrultusunda, Kur'an'ı Kerim'in Kureyş'in konuşma dili esas alınarak yeniden yazılması ve çoğaltılması planlanmıştır. Bu süreç şu şekilde sıralanabilir;

Hiz. Osman, bu çalışmada başlangıç noktası olarak, Hiz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen Mushaf'ı esas almıştır. Bu Mushaf, Hiz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Halife Hiz. Ömer'e geçmiş, Hiz. Ömer'in vefatından sonra ise kızı ve aynı zamanda Hiz. Peygamber'in eşlerinden biri olan Hiz. Hafsa'ya emaneten bırakılmıştır. Hiz. Osman, Mushaf'ı incelemek için Hiz. Hafsa'dan istemiştir. İlk başta Mushaf'ı vermek istemeyen Hiz. Hafsa, Mushaf'ın kendisine geri iade edileceğine dair güvence verilmesi üzerine bu talebi kabul etmiştir.

Hiz. Osman, Mushaf'ın çoğaltılması için bir komisyon kurmuştur. Bu komisyonda bulunanlardan bazıları Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ez-Zübeyr, Saîd b. el-Âs ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm'dır. Komisyona, Kureyş lehçesini esas alarak mevcut Mushaf'ı birkaç nüsha çoğaltmaları talimatı vermiştir. Komisyon, bu talimat

¹⁴¹ Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (Ankara:Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 59.

¹⁴² Zeynel Abidin Aydın, *Hiz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Târîhi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 146.

¹⁴³ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Arthur Jeffer, 19-21, Bk. Aydın, *Hiz. Osman ve Sonrası Dönemlerde Kur'an'ın Metinleşme Târîhi*, 147.

doğrultusunda çalışarak Mushaf'ın birkaç nüshasını hazırlamış ve esas olan Mushaf'ı Hz. Hafsa'ya iade etmiştir.¹⁴⁴

Hiz. Osman, Hiz. Peygamber döneminde bazı sahabilerin bir yandan vahiy kâtipliği yaparken bir yandan da kendileri için yazdıkları sahifeler ve bu sahifelerden istinsâh edilen evrakların fitneye mahal vermemesi için imha edilmesini emretmiştir. Bu amaçla, mevcut sahifelerin ve kişisel nüshaların yakılmasını sağlamıştır.¹⁴⁵

Hazırlanan Mushaf nüshaları, yeni Müslüman olanların Kur'an'ı Kerim'i doğru bir şekilde öğrenmelerini sağlamak amacıyla çeşitli beldelele gönderilmiştir. Çoğaltılan Mushaf'ların yedi adet olduğu ve bunların birisinin Medine'de bırakıldığı, diğerlerinin ise; Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen ve Bahreyn'e gönderildiği rivayet edilir.¹⁴⁶ Fakat üzerine ittifak edilen görüşe göre bu mushaflardan birer nüsha Kûfe, Basra ve Şam'a, bir nüsha ise Medine'de resmi Mushaf olarak bırakılmıştır.¹⁴⁷

Hiz. Osman, Mushaflar'ın gönderildiği beldelele Kur'an eğitiminin daha iyi yapılabilmesi için birer hâfız ve kâri görevlendirilmiştir. Bu çerçevede, Zeyd b. Sâbit'i Medine'de bırakmış, Abdurrahman es-Sülemî'yi Kûfe'ye ve Âmir b. el-Kays'ı Basra'ya göndermiştir.¹⁴⁸

Bu çalışmaların sonucunda, Hiz. Osman döneminde Kur'an'ı Kerim'in farklı kıraatlerden kaynaklı olarak ihtilafların önüne geçilmiş ve Müslümanların birliğinin muhafazası sağlanmıştır.

Bir diğer görüş ayrılığı ise Ahzâb Sûresi'nin 23. âyetinin Hiz. Osman'ın Kur'an'ı Kerim'i istinsâh etme sürecinde Mushaf'a eklendiği yönündeki görüşlerdir. Ancak bu iddia, tarihi kaynaklar ışığında zayıf bir görüş olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁹

Zeyd b. Sâbit, Hiz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi sürecinde, Ahzâb Sûresi'nin 23. âyeti ile Tevbe Sûresi'nin son iki âyetini yalnızca Huzeyme b. Sâbit'in yanında bulunduğunu belirtmiştir. Bu durum, söz konusu âyetlerin Hiz. Ebû Bekir döneminde Mushaf'a eklenmesi sırasında herhangi bir eksikliğin kalmamasını temin etmek amacıyla gerçekleştirilen titiz bir çalışmanın bir parçası olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 167.

¹⁴⁵ İbn Ebî Dâvûd, *el-Mesâhif*, 34.

¹⁴⁶ İbn Ebî Dâvûd, *el-Mesâhif*, 34.

¹⁴⁷ Yusuf Alemdar, "Kıraatlerin Oluşumu Bağlamında Kur'an'ın Cem'i Konusuna Yeni(den) Bir Bakış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2003), 241-242.

¹⁴⁸ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmil'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/402.

¹⁴⁹ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmil'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/402.

¹⁵⁰ Ersöz, *Kur'an Tarihi*, 115.

Hiz. Osman d6neminde Kur'an'ı Kerim'in istinsâh edilmesi sűreci ile Hiz. Ebű Bekir d6nemindeki cem' sűreci arasında on yıldan fazla bir zaman bulunmaktadır. Bu kadar uzun bir sűre boyunca Ahzâb Sűresi'nin 23. âyetinin eksik olmasının, Kur'an'ı Kerim'i ezbere bilen, son derece dikkatli, zeki ve titiz olan sahabenin gözünden kaçması mümkün görünmemektedir. Sahabenin, Kur'an'ı Kerim'in eksiksiz bir şekilde muhafaza edilmesi konusundaki hassasiyeti dikkate alındığında, bu tür ihtimalin gerçekçi olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.¹⁵¹

Bütün bu olaylar, Hiz. Osman'ın Kur'an'ı Kerim'i istinsâh etme hususunda harekete geçmesine sebep olmuştur. Hiz. Osman'ın bu istinsâh sűreci Müslümanları büyük bir tehlikeden korumuştur. Sonuç olarak, Ahzâp Sűresi'nin 23. âyeti ile Tevbe Sűresi'nin son iki âyeti, Hiz. Ebű Bekir d6neminde gerçekleştirilen cem' sűrecinde Mushaf'a eklenmiştir. Hiz. Osman d6neminde bu âyetlerin Mushaf'a eklendiğı iddiası, zayıf bir görüş olarak kabul edilmektedir.

1.2.4.1. Hiz. Osman'ın Kur'an'la İlgili Uygulamaları ve Kıraat Birliğinin Tesis Edilmesi Süreci

Hiz. Osman'ın Kur'an'ı Kerim'e yönelik uygulamaları, selefi Hiz. Ebű Bekir'den ayrıldığı temel noktalardan biri olarak Mushaf'ı çoğaltması ve Müslümanları ortak bir metin etrafında toplamayı hedeflemesiyle öne çıkmaktadır. Hiz. Ebű Bekir d6neminde toplanan Mushaf, yalnızca Medine de muhafaza edilmekteydi. Resmî olarak bu Mushaf'tan başka yazılı nüshaların bulunmayışı, Medine dışına çıkan sahabilerin Kur'an kıraati hususunda farklı rivayet ve okuyuşlara dayanmalarına sebebiyet vermiştir. Böylece kıraat farklılıkları, özellikle Müslümanların savaş, hac ve benzeri sebeplerle bir araya geldiğı ortamlarda açıkça gün yüzüne çıkmaya başlamıştır.¹⁵²

Bu durum zamanla ihtilafa dönüşmüş, okuyuş farklılıkları Müslümanlar arasında anlaşmazlık sebebi haline gelmiştir. Ortaya çıkan bu sorunlar karşısında Hiz. Osman, Kur'an'ın istinsah edilmesi ve bu istinsah edilen nüshaların çeşitli merkezlere gönderilmesi yönünde bir karar almıştır. Böylelikle kıraat birliğinin sağlanması hedeflemiştir. Ancak bu noktada Hiz. Osman d6neminde çoğaltılan Mushaflar'ın, Kur'an'ın yedi harf üzere nazil olma ruhsatını tamamen kapsayıp kapsamadığı hususu, klasik dönemden itibaren İslâm alimleri arasında tartışma konusu olmuştur.¹⁵³

¹⁵¹ Akyüz, "Kur'an-ı Kerim'in İki Kapak Arasında Bir Mushaf Halinde Cem Edilmesi", 74.

¹⁵² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/187.

¹⁵³ Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 27.

Bu tartışmalardan birincisine göre istinsah edilen Mushaflar yedi harfî bütünüyle içermektedir. Bu görüşü savunan alimler, ümmetin Kur'an'ı muhafaza sorumluluğu noktasında herhangi bir ihmale düşmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Buna göre Hz. Osman, Hz. Peygamber'den sahih yolla nakledilen tüm kıraatleri Mushaf'a dahil etmiştir. Dolayısıyla mevcut Mushaflar, yedi harfin ihtiva ettiği tüm farklılıkları kapsamaktadır.¹⁵⁴

Buna karşılık olarak bir kısım âlim ise, Hz. Osman'ın çoğalttırdığı Mushaflar'ın yalnızca bir harf, daha doğrusu Kureyş lehçesi üzerine kaleme alındığını savunmuşlardır. Onlara göre Hz. Osman, farklı lehçelerdeki okuyuş şekillerinin terk edilmesinin birlik ve bütünlüğü sağlama açısından daha faydalı olacağı kanaatiyle hareket etmiştir. Bu görüş, Kureyş lehçesinin diğer Arap lehçelerine göre daha üstün olduğuna dair kabul üzerine inşa edilmiştir.¹⁵⁵

Bu iki görüş arasında mutedil bir yaklaşım sergileyen cumhurun genel kanaatine göre ise Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflar, yedi harfin tamamını değil bir kısmını ihtiva etmiştir. Bu görüşe göre yedi harf her kelimedede soyut bir şekilde yer almasa da, Mushaf genelinde dağınık şekilde temsil edilmiştir. Hz. Osman'ın yedi harfin tümünü ortadan kaldırarak yalnızca tek bir kıraate indirgemesi tarihsel açıdan zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁶

Hz. Osman tarafından belirlenen heyet, Mushaflar'ı çoğaltma işlemini tamamladıktan sonra bu Mushaflar, dönemin önemli ilim merkezlerine gönderilmiştir. Aynı zamanda önceden farklı sahabiler tarafından yazılan ve bireysel sahifelerden oluşan Mushaflar'ın da yakılması yönünde talimat verilmiştir. Bu talimatın arkasındaki temel gaye, farklı kıraatlerin yol açtığı ihtilafların önüne geçmek ve Müslümanlar'ı tek bir kıraat üzerine birleştirerek ümmet içi birliği sağlamaktır. İstinsah edilen bu Mushaflar, Hz. Peygamber'e son arz sırasında okunmuş olan tüm âyetleri içermekteydi. Mushaflar da yer alan âyetlerin sıralaması ise, Cebrâil'in Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla öğrettiği tertip esasına göre düzenlenmiştir. Böylece Mushaflar, hem içeriği hem tertibi açısından sahih ve güvenilir bir şekilde tamamlanmış, ümmetin istifadesine sunulmuştur.¹⁵⁷

Hz. Osman'ın bu çabaları, Kur'an'ın tahrif, ilave ve eksiltme gibi müdahalelerden korunmasına vesile olmuş, aynı zamanda Müslümanlar arasındaki fitnelerin önlenmesini sağlamış ve ümmeti Kur'an etrafında birleştirmiştir. Nitekim bu konuda

¹⁵⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/223.

¹⁵⁵ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 27.

¹⁵⁶ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 101.

¹⁵⁷ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 28.

H. Ali'nin Şu sözleri dikkat çekicidir: "Ey İnsanlar! Osman hakkında ileri gitmeden, ona Mushaf yakıcısı demekten sakının. Vallahi o, Mushaflar'ı Peygamber'in ashabı önünde yaktı. Osman zamanında yönetici ben olsaydım, onun Mushaflar hakkında yaptığını ben de yapardım."¹⁵⁸

H. Osman, istinsah edilen Mushaflar'ı farklı beldelere gönderirken aynı zamanda her Mushaf ile birlikte onu halka okuyacak ve doğru kıraati öğretecek birer kâri de görevlendirmiştir. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit Medine de kalmış, Abdullah b. Es-Sâib Mekke'ye, Muğire b. Şihâb Şam'a, Ebû Abdırrahman es-Sülemî Kûfe'ye ve Âmir b. Kays ise Basra'ya gönderilmiştir. Bu görevlendirme sayesinde Mushaflar'ın bulunduğu bölgelerde kıraat eğitimi kurumsallaşmış ve birçok kâri yetişmesinin önü açılmıştır.¹⁵⁹ H. Osman dönemi istinsah süreci, hem kıraat farklılıklarının düzenlenmesi hem de Kur'an'ı Kerim'in lafzî muhafazasının korunması için önemli bir dönüm noktası olmuştur.

1.2.4.2. Oryantalistler ve Şia'ya Göre Kur'an'ın Tahrif Edildiği İddiası

Oryantalistler, Kur'an'ı Kerim'in ilk nüzûlünün korunmadığını iddia etmektedirler. Bu iddialarını temellendirdikleri başlıca tezler ise yedi harf meselesi ve kıraat farklılıklarıdır.¹⁶⁰ Aynı zamanda, Kur'an'ı Kerim'den bazı bölümlerin çıkarıldığına dair en önemli argümanları ise Müslümanların bu konuda tam bir görüş birliğine varamamış olmaları ve bazı Şii müelliflerin Kur'an'dan birtakım sûre ve âyetlerin çıkarıldığına dair iddialarıdır.¹⁶¹

Bu bağlamda W. Muir, Şii kaynaklara ulaşarak edindiği bilgiler doğrultusunda H. Ali ile ilgili bazı âyetlerin çıkarıldığını iddia etmiştir. Benzer şekilde Blachere de Şiilerin Kur'an'ın eksik olduğu yönündeki iddialarını referans alarak, H. Ebû Bekir ve H. Osman'ın Kur'an'ın cem' ve istinsâhı sırasında bazı âyetleri Mushaf'a dahil etmediklerini, özellikle H. Ali'nin imam ve halife olarak tayin edildiğine dair âyetlerin çıkarıldığını öne sürmüştür. Ancak bu iddialara bütüncül bir şekilde bakıldığında tutarsızlıkları açıkça görülmektedir. Eğer Şiilerin iddia ettiği gibi Kur'an'dan H. Ali'yi imam ve halife tayin eden âyetler çıkarılmış olsaydı, H. Ebû Bekir ve H. Osman'dan sonra halife olan H. Ali'nin bu eksikliği gidermek için Kur'an'ı yeniden yazdırması ve eksik olan âyetleri Mushaf'a eklemesi gerekirdi. Ayrıca Kur'an'ın H. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasına getirilmesiyle ilgili olarak H. Ali'nin bu süreci taktirle

¹⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/240.

¹⁵⁹ Zürrânî, *Menâhil*, 1/330.

¹⁶⁰ Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 156.

¹⁶¹ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 280.

karşılması ve övgüyle bahsetmesi, Kur'an'ın tahrif edildiği yönündeki iddiaların temelsiz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim mutedil Şîîler de bu iddiaları kabul etmemiştir. Bu tür görüşler, Gulât-ı Şîa olarak bilinen aşırı Bâtînî grupların görüşleri olup, hiçbir ilmî ve güvenilir dayanağı bulunmamaktadır.¹⁶²

Oryantalistlerin Kur'an'ın tahrif edildiğine dair bir diğer iddiası da Kur'an'ın üslup özelliklerine dayanmaktadır. Örneğin, Emile Dermenghem, “Muhammed'in Hayatı” adlı eserinde Kur'an'ın cem' ve düzeninden bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Son ve kat'î metne gelince, o, Halife Muâviye zamanında Haccâc tarafından tıpkı Osman'ın tatbik ettiği usûl üzere tertip edilmiştir. Kur'an'da sayısız tekrarlar vardır. Ve âyetlerden birçoğunun yerinde olmadığı açıkça görülmektedir. Asıl metne birtakım ilâveler ve hâşiyelerin yerleştirilmediği yahut ondan bazı parçaların çıkarılmadığı şeklindeki bir takım hususlar bilinmediği gibi, bu ziyade ve eksiklerin oranını tayin etmek de imkânsızdır.”¹⁶³

Dermenghem'in ifadelerinden anlaşılan, Kur'an'ın tertibi ile harekeleme işlemini birbirine karıştırdığı şeklindedir. Tarihi kaynaklara bakıldığında, Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsâhı ve tertibi yapılmış, Haccâc döneminde ise harekeleme işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu durum, oryantalistlerin Kur'an'ın tahrif edildiğini savunmalarının herhangi bir sağlam delile dayanmadığını ve art niyetli bir yaklaşımdan öteye geçmediğini ortaya koymaktadır. Temel amaçları, Müslümanların ilahi kitaplarına olan bağlılıklarını zayıflatmak ve Kur'an'ın ilahi kelimeler olduğu konusunda şüphe uyandırmaktır. Ancak tarihi süreç göstermektedir ki, bu tür iddialar hiçbir zaman kabul görmemiş ve bundan sonra da Müslümanlar nezdinde bir karşılık bulamayacaktır.¹⁶⁴

Şîî kaynaklarına bakıldığında ise, Kur'an'ı Kerim'in tahrif edilmediği, Şîîlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen bir görüştür. Bunun temel sebebi, tahrif edildiğine dair sağlam bir delilin bulunmamasıdır. Ancak bazı hadis ehli Şîîler, Kur'an'ın bir kısım âyet ve kelimelerinin değiştirildiğini, sûre ve âyet tertibinin bozulduğunu ve bu değişikliklerin Sünnîler tarafından yapıldığını ileri sürmektedirler.¹⁶⁵ Bu tür iddialar, özellikle Hicrî II. Asrın ortalarında Sebeiyye önderliğinde Gulât-ı Şîa tarafından öne sürülmüş, ancak Hicrî II. Asrın sonlarına doğru imamet meselesinin Şîîler arasında daha

¹⁶² Keskiöglü, *Kur'an Tarihi*, 330.

¹⁶³ Emile Dermenghem, *Muhammed'in Hayatı*, nşr. Reşat Nuri Güntekin (İstanbul: Alkım Yayınları, 2006), 346-347.

¹⁶⁴ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 281.

¹⁶⁵ Demirci *Kur'an Tarihi*, 282.

fazla gündeme gelmesiyle birlikte bazı Şîî gruplar tarafından da benimsenmiştir. III. Asırdan itibaren Şîî hadis külliyyatında da bu tür iddiaların yer aldığı görülmektedir.¹⁶⁶

Şîîlerin azınlık bir kesimi tarafından öne sürülen tahrif iddiaları arasında, Kur'an'a dahil edilmeyen sûreler olduğu da öne sürülmektedir. Bu bağlamda “Velâye Sûresi” ve “Nûrayn Sûresi” gibi bazı uydurma sûrelerden bahsedilmektedir. Şeyh Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb'a göre yedi âyetlik Velâye Sûresi, tamamen Kur'an'dan çıkarılmıştır. En-Nûrî et-Tabresî ise Nûrayn Sûresi'nin Kur'an'dan çıkarıldığını iddia etmektedir. Aktarıldığına göre, Hz. Osman Mushaf'ları çoğalttıktan sonra, bu Mushaf'lara uymayan nüshaların yakılmasını emretmiş ve Hz. Ali ile Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatan bu sûrelerin ortadan kaldırıldığı Sebe'îyye başta olmak üzere Gulât Şîîler tarafından öne sürülmüştür.¹⁶⁷

Bu iddialarla ilgili olarak M. Tayyip Okiç şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Hindistan'ın Bankiporf şehrindeki Genel Şark Kütüphanesi'nde bütün sûreleri ihtiva eden apokrif/uydurma bir Mushaf yazma halinde mevcuttur. Bu nüshada Kur'an'ı Kerim'in muhtelif yerlerine bazı ilâveler yapıldığı gibi uydurulmuş iki ayrı sûre de bulunmaktadır. Bunlardan birisi, 'Sûretu'n-Nûrayn' yani iki Nûr sûresidir (ki bu iki nurla Hz. Peygamber ile Hz. Ali kastedilmektedir). Kırk bir âyetten mürekkep bu apokrif/uydurma parçanın ilk defa 1842 tarihinde Fransız müsteşriki Garcin de Tassy tarafından Fransızca tercümesi neşredilmiştir. Ondan bir sene sonra (1843) Kazan Üniversitesi profesörlerinden Mutanassır (sonradan Hristiyan olan) Mirza (Alexandre) Kazem Bek'in aynı mecmuada buna dair bir tenkid ve tahlil yazısı çıkmıştır.”¹⁶⁸

Bir diğer husus ise, bazı Şîî taraftarların öne sürdüğü tahrife konu olan ayetlerdir. Bu bağlamda, tahrife uğradığını iddia ettikleri âyetlere bakıldığında, Kiyâme Suresi 17. Ayetinin şu şekilde değiştirildiği görülmektedir: “*Kuşkusuz onu kalbinde toplamak ve sana okutturmak yalnız bize aittir.*”¹⁶⁹ ifadesi, “Şüphesiz Ali onu bir araya topladı ve okudu.” şeklinde okunmuştur.¹⁷⁰

Şîa müfessirlerinden Ali b. İbrahim el-Kummî (307/919) de tefsirinde Kur'an'ın tahrif edildiğini ileri sürerek şu ifadeleri aktarmaktadır: “Ebû Abdillâh (Ca'fer Sâdık) ‘Siz insanlar için ortaya çıkarılan doğruluğu emreden fenalıktan alıkoyan hayırlı bir ümmetsiniz.’¹⁷¹ âyetini okuyan kimse için ‘Emîrül Mü'minîn'i ve Hüseyin b. Ali'yi öldürenler mi hayırlı ümmettir?’ diye sorduğu vakit kendisine Ey Ebû Abdillâh o vakit

¹⁶⁶ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 282.

¹⁶⁷ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 282.

¹⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983), 406-407.

¹⁶⁹ el-Kiyâme 75/17.

¹⁷⁰ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 286-287.

¹⁷¹ Âl-i İmrân 3/110.

bu âyet nasıl nazil oldu diye sorduğunda da ‘Siz insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden fenalıktan alıkoyan hayırlı imamlarsınız’ şeklinde indirildiğini söylemiştir.”¹⁷²

Ancak, Kur’an’ın tahrif edildiğini öne süren bu rivayetler, isnad açısından incelendiğinde, mezhep taassubu nedeniyle aşırıya kaçan ve sapkın görüşlere sahip olmakla itham edilen zayıf kişilere dayandırılmaktadır. Nitekim, Şîî müfessirlerden Molla Muhsin de bu tür rivayetlerin güvenilir olmadığına dair görüşler belirtmektedir. Bu nedenle, Kur’an’ın tahrif edildiği yönündeki iddiaların, Şia içerisinde ancak küçük bir azınlık tarafından benimsendiği, çoğunluğun ise bu görüşü reddettiği anlaşılmaktadır. Bu durum ile alakalı olarak Osman Keskiöğlü, Molla Muhsin’den şu ifadeleri aktarmaktadır:

“İçimizden bazı kimseler Kur’an’da tahrif ve noksan olduğunu söylüyorlar. Fakat dostlarımızın ve çoğunluğumuzun kanaati buna aykırıdır. Çünkü Kur’an, Hz. Muhammed’in mucizesi ve dinî ilimlerin kaynağıdır. Müslümanlar bu kitabın korunması için bütün gayretlerini ortaya koymuşlar ve her türlü tahrife engel olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki Kur’an, elimizde bulunan şekliyle Allah Resûlü Muhammed (sav)’in hayatında toplayıp tertip ettiği Kur’an’ın aynısıdır.”¹⁷³

Sonuç olarak Oryantalistlerin ve Şîîlerin azınlık bölümünün Kur’an’ı Kerim’in tahrif edildiği noktasındaki iddiaları delile dayanmayan ve tarihi gerçeklerle çelişen görüşlerdir. Özellikle Şîîlerin aşırıya giden kolları tarafından savunulan ve oryantalistler tarafından da referans alınan bu tahrif iddiaları ne tarihi sürece ne de İslâm ümmetinin genel kabulüne uygundur. Ortaya atmış oldukları bu tutarsız iddialar, İslâm dünyasında kabul görmemekle birlikte birçok İslâm âlimi tarafından da çürütülmüştür.

¹⁷² Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 286-287.

¹⁷³ Keskiöğlü, *Kur’an Tarihi*, 330.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN CEM VE İSTİNSAHI'NIN KIRAAT'E ETKİLERİ

2.1. Kıraat ve Tanımı

Sözlükte “okumak”¹⁷⁴ anlamına gelen kıraat, ıstılâhî olarak ise; “herhangi bir kelime üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve îrap bakımından meydana gelen değişikliklerdir.”¹⁷⁵

Kıraat ilminin işlevi ve kapsamı, tarih boyunca ehil kişiler tarafından farklı açılardan ele alınmış ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Her bir müellif, kendi bilgi birikimi ve perspektifine dayanarak bu ilme dair çeşitli tarifler yapmıştır. Söz konusu tariflerden bazıları şu şekildedir:

“Kur’ân’ın nüzûl dönemindeki okunuş biçimlerini tespit etme, onu asli/orijinal şekliyle nakletme amacıyla neşet etmiş olan, bu yönüyle de Kur’ân’ın mevsûkiyetiyle doğrudan irtibata sahip bulunan bir disiplindir.”¹⁷⁶

Bir başka tanımda kıraat ilmi, “Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerini nakledenlerin muhtelif anlayış ve rivâyetlerine göre, Kurân’ın kelimelerinin nasıl eda edileceğini bildiren ilimdir.”¹⁷⁷ şeklinde tarif edilmektedir.

Mehmet Ünal ise kıraat ilmini, “Kur’ân lafızlarının eda yönlerini ve ihtilaflarını ele alan, âyetlerin anlaşılmasında/tefsirinde belli bir fonksiyon icra eden, bir disiplindir”¹⁷⁸ şeklinde tanımlamaktadır.

Kıraat âlimi İbnü’l-Cezerî ise kıraat ilmini, “Kur’ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları, ihtilaflarını ve okuyuş farklılıklarını bilerek ve râvilerine isnat ederek ele alınan ilimdir”¹⁷⁹ şeklinde tarif etmiştir.

Bu tarifler incelendiğinde, müelliflerin tanımları arasında belirgin farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Kimi müellifler kıraat ilmini okuyuş farklılıklarıyla ilişkilendirirken, bazıları ise bu ilmin tefsir üzerindeki etkisi ve Kur’ân âyetlerine uygunluğu bağlamında değerlendirmeler yapmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Karagöz, “Kıraat”, 374.

¹⁷⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2014), “Kıraat”, 155.

¹⁷⁶ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 9.

¹⁷⁷ İsmail Karaçam, *Kur’an-ı Kerim’in Nüzûlu ve Kıraati* (İstanbul: İFAV, 2018), 235.

¹⁷⁸ Ünal, *Kur’ân-ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 311.

¹⁷⁹ Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Müncidü’l-mukri’in ve münşidü’l-tâlibin* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1420/1999), 9.

¹⁸⁰ Sebahattin Erdoğan, *Abdullah İbn Mes’ûd ve Kıraat İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 21.

Görüldüğü üzere kıraat ilmi hem Kur'an'ın doğru bir şekilde nakledilmesi hem de anlaşılmasında önemli bir disiplini temsil etmektedir.

2.2. Kıraat İlminin Amacı ve Gayesi

Kur'an ilimleri içerisinde önemli bir yere sahip olan kıraat ilmi, Kur'an'ı Kerim'deki kelimelerin telaffuzlarındaki farklılıkları ve bu farklılıkların kıraat imamı açısından ortaya koyduğu ihtilafları inceleyen bir disiplindir. Başka bir ifadeyle kıraat ilmi, Kur'an kelimelerinin telaffuzlarındaki değişiklikler ve edalarındaki özellikler bakımından incelenmesi görevini üstlenir.¹⁸¹ Bu ilim, Kur'an âyetlerinin doğru telaffuz edilmesini sağlamak, onları tahrif ve değişimden muhafaza etmek amacıyla ortaya çıkmıştır.

Kıraat ilmi, Hz. Peygamber'in Cebrâil'den almış olduğu vahyi sahabeye nasıl aktardıysa ve hangi okuyuş şekillerine izin verdiyse, bu aktarımı aynı şekilde gelecek nesillere taşımayı hedefler. Hz. Peygamber'in müsaade etmiş olduğu kıraat çeşitleri, yalnızca Kur'an'ın anlamını doğru şekilde korumakla kalmamış, aynı zamanda onun belâgat ve i'câz yönünü zenginleştirmiştir. Bununla birlikte, kıraat çeşitleri, âyetlerin tefsiri ve fikhî hükümlerin çıkarılması açısından da büyük bir imkan sunmuştur.¹⁸²

Kıraat ilminin faydaları birkaç temel başlık altında incelenebilir;

Kıraat ilmi, Kur'an kelimelerinin hatalı okunmasını engelleyerek doğru bir şekilde okunmasını temin eder.

Kıraat ilmi, farklı kıraat imamlarının okuyuş şekillerini birbirinden ayırt etmeyi mümkün kılar.

Kıraat farklılıkları, âyetlerin manalarında değişikliğe yol açabileceği için, doğru kıraat şekillerinin muhafaza edilmesi önem taşır.

Kıraat şekillerinin sağladığı anlam farklılıkları, fakihlere ve ulemâya çeşitli istinbat ve istihrâc imkanı sunar. Nitekim ulema, hüküm çıkarma süreçlerinde öncelikle mütevâtir kıraat vecihlerine başvurmuştur. Eğer kıraat ilmi zamanla unutulacak ya da terk edilecek olursa, Kur'an'ı Kerim'in sahih kıraatlerinin bir kısmının kaybolma riski ortaya çıkar. Bu durum, kıraatlere dayalı yorum ve tefsirlerin temel dayanaklarını yitirmesi anlamına gelecektir. Dolayısıyla, kıraat ilminin muhafazası, yalnızca Kur'an'ın doğru okunması açısından değil, İslâmî ilimlerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi açısından da hayati bir öneme sahiptir.¹⁸³

¹⁸¹ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okuma Kâideleri* (İstanbul: MÜİFV, 2010), 61.

¹⁸² Ahmet Cansız, *Sahih Kıraat İsnad Edilen Sahabe Rivayetlerinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 8.

¹⁸³ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 16-17.

2.3. Hz. Peygamber Döneminde Kıraat

Kur'an'ı Kerim öğretimi, Allah tarafından vahiy meleği Cebrâil aracılığıyla, Hz. Peygamber'in risalet görevine has bir üslup çerçevesinde gerçekleştiği söylenebilir. Hz. Peygamber, Kur'an'ı Kerim'i Allah'ın kalbine ilkâ etmesiyle ilk ezberleyen kişi olmuştur. Kendisine indirilen âyetleri hemen ezberlemiş ve bu konuda büyük bir titizlik göstermiştir. Ancak Allah Resûlü, nazil olan âyetleri unutmamak endişesiyle bir acelecilik göstermiş ve hemen ezberlemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Yüce Allah *“Onu hemen almak için lisanını kımıldatma. Şüphesiz onu bir araya getirmek ve okumak bize düşer. O zaman, biz onu okuduğumuz vakit, onun okunuşuna uy.”*¹⁸⁴ mealindeki âyetlerle Hz. Peygamber'i teskin etmiş ve acele etmemesini buyurmuştur. Bu âyetler, Kur'an'ın ezberlenmesi ve korunmasının doğrudan Allah'ın teminatı altında olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber nazil olan âyetleri öncelikle vahiy kâtiplerine yazdırmıştır. Yazım sırasında oluşabilecek eksiklikleri önlemek amacıyla, kâtiplerin yazdıklarını dikkatle kontrol etmiş, yazılı metni onlardan dinleyerek herhangi bir hata ya da eksiklik olması durumunda gerekli düzeltmeleri yaptırmıştır. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit, bu süreci şu şekilde ifade etmektedir: *“Resûlullah bana âyet yazdırıyordu, ardından ben yazımı bitirince bana yazdığım âyetleri okumamı söylüyordu. Eğer bazı hatalar vaki oluyorsa bunu düzelttiriyordu. Bu şekilde bende daha sonra onları diğer insanlara ulaştırır ve okurdum.”*¹⁸⁵ Bu titiz süreç, Kur'an'ı Kerim'in Peygamber döneminde yazılı olarak güvence altına alınmasını sağlamıştır.

Kaynaklara göre yaklaşık kırk kadar vahiy kâtibinin bulunduğu ve bu kâtiplerden bazılarının daha sonraki dönemlerde kıraat ilminin önde gelen isimleri arasında yer aldığı düşünülürse, Kur'an'ı Kerim ve kıraat öğretiminde temel bir rol oynadığı ifade edilebilir. Onları bu kadar önemli kılan en temel husus ise Kur'an'ın lafızlarını doğrudan Hz. Peygamber'den alarak öğrenmeleri ve bu bilgiyi diğer insanlara ulaştırmaları olmuştur.¹⁸⁶

Kıraat ilminin çoğunlukla Medine'de öğretildiği ve geliştiği söylenebilir. Bu bağlamda Mescid-i Nebevî, adeta bir “Dârul-Kurrâ” (kurraların evi) işlevi görmüş, burada yer alan Suffa mektebi, İslâm'ın ilk eğitim kurumu olarak birçok hâfiz ve kârî sahabenin yetişmesine zemin hazırlamıştır. İslâm'ın temel esaslarını öğrenmek amacıyla farklı bölgelerden gelen öğrenciler, Suffa'da eğitim almış ve burada barınmışlardır.

¹⁸⁴ Kıyâme 75/16-19.

¹⁸⁵ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 67.

¹⁸⁶ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 68.

Ancak zamanla bu yoğun talep Suffa'nın kapasitesini aşmış, bu nedenle Hz. Peygamber, Medine'nin mahallelerinde yeni okullar açarak eğitimi geniş bir alana yaymıştır. Ayrıca Medine'de, medrese işlevi gören dokuz mescidin bulunduğu da kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁸⁷

İslâm'ın davetinin Arap Yarımadası sınırlarını aşarak daha geniş coğrafyalara yayıldığı hicrî 8. ve 9. yıllarda, Arap ve Arap olmayan farklı lehçe ve dillere mensup toplulukların İslâm'a yöneldiği görülmektedir. Öncelikle farklı Arap lehçelerine mensup kişilerin Kur'an'ı Kerim'i okuma sırasında bazı zorluklarla karşılaştığı bilinmektedir. Bu durum karşısında, Allah Resûlü'nden kolaylık talebinde bulunmuşlar ve Hz. Peygamber de Rabbinden aldığı izinle¹⁸⁸ bu talepleri olumlu karşılamıştır.¹⁸⁹

Bu bağlamda, kıraat ilmiyle ilişkili bir konu olarak tartışmalı yönleri bulunsa da Ahrufu's-Seb'a meselesi, Allah Resûlü'nün bu kolaylık ve genişlik ruhsatını anlamak açısından önemli bir örnek teşkil eder. Bu mesele, farklı kıraat vecihlerinin meşruiyeti ve İslâm toplumunun dilsel çeşitliliğine uygun bir şekilde Kur'an öğretiminin nasıl kolaylaştırıldığını ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili olarak Hz. Ömer (r.a.) şöyle aktarıyor.

“-Resûlullah'ın (s.a.v.) hayatında, Hişâm b. Hakîm'den Furkân sûresini dinledim. Hişâm b. Hakîm bu sûreyi okuyunca, Resûlullah'ın bana sûreyi bu şekilde okutmadığını düşündüm. Neredeyse namazda üzerine atılacaktım. Neyseki selam vermesini bekledim. Selam verince yakasına yapışıp:

-Bu sûre-î celileyi sana bu şekilde kim öğretti? diye sorduğum zaman Hişâm: Resûlullah öğretti, dedi.

-Yalan konuşuyorsun; çünkü Resûlullah bana da aynı sûreyi öğretmiş, fakat senin okuduğundan farklı bir şekilde bana öğretti, dedim. Ve elbisesinden tutarak, Peygamber'in huzuruna götürdüm.

-Yâ Resûlullah! Şu varya Furkân sûresini, bana öğrettiğinizden farklı bir şekilde okuyor, dedim. Peygamber önce bana:

-Hişâm'ın elbisesini bırak, buyurdu. Daha sonra ona dönerek dedi ki:

-Ya Hişâm, oku! diye emir buyurdu. O da, kendisinden işittiğim gibi aynısını okudu. Bunun üzerine Yüce Allah'ın Resûlü:

-Bu sûre bu şekilde nazil oldu, buyurdu. Ardından bana dönerek:

¹⁸⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 767-771, Bk. Mehmet Salih Genç, *el-Mûdah fî Vucûhi'l Kıraati ve İleliha Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri ve Önemi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 8.

¹⁸⁸ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 32.

¹⁸⁹ Genç, *el-Mûdah fî Vucûhi'l Kıraati ve İleliha Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri ve Önemi*, 8.

-Ya Ömer, sen oku! diye emir edince de ben de onun bana öğrettiği gibi okudum.

-Böyle de bu sûre inzal oldu ve ardından şüphe yok ki bu Kur'an'ı Kerim yedi harf üzere inzal oldu ve böylece ondan kolayınıza geleni kıraat edin.”¹⁹⁰ buyurdu.

Süneni Nesâî’de geçen Peygamber Efendimiz’in bir hadisinde Übeyy b. Ka’b (r.a.) şunları söyler:

“Resûlullah (s.a.v.) bana Kur'an'dan bir sûreyi okuttu. Bir ara ben mescitte otururken başka birinin bu sûreyi farklı şekilde okuduğunu dinleyince ona:

-Bu sûreyi sana kim öğretti? dedim.

-Resûlullah, bana böyle okutup öğretti diye cevap verdi.

-Hemen ona ayrılma; Resûlullah'ın yanına gideceğiz, dedim ve onu doğrudan Hz. Peygamber'e götürdüm.

-Ya Resûlullah! Bu gördüğün adam, bana okutup öğrettiğin sûreyi farklı biçimde okuyor, deyince Hz. Peygamber.

-Ya Übeyy b. Ka'b, oku! Diye emr etti. Ben de okudum. Hz. Peygamber:

-Güzel okudun, diye cevap verdi. Ardından o adama:

-Sen oku! Dedi. O adam benden farklı bir şekilde okudu. Ona da:

-Sen de güzel okudun, söyledi ve şöyle buyurdu.

-Ey Übeyy! Kur'an'ı Kerim yedi harf üzere nazil olmuştur ve bütünü şâfidir ve kâfidir.”¹⁹¹

Bu örnekler ışığında, kıraat farklılıklarının ortaya çıkışının doğrudan Hz. Peygamber dönemine dayandığı açıkça görülmektedir. Bu durum, Hz. Peygamber'in “*Muhakkak ki Kur'an-ı Kerim yedi harf üzere nazil olmuştur; ondan kolayınıza geleni okuyun.*”¹⁹² hadis-i şerifiyle desteklenmektedir. Kıraat farklılıklarının temel sebebi, büyük ölçüde Arap kabileleri arasındaki lehçesel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu lehçesel farklılıklar o dönem için Arap dilinin bir bakıma zenginliğini de göstermektedir. Bu ruhsatın Arap toplumunda bulunan farklı lehçelerdeki kabilelerin Kur'an'ı Kerim'i daha kolay bir şekilde öğrenmelerine de zemin hazırlamıştır.

¹⁹⁰ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-Sahih*, (Riyâd: Dâru't-Tayyibe, 1427/2006), “*Kitâbu Salati'l-Müsâfirin*”, 270, Bk. Yıldız, *İbn Hâleveyne el-Hüccetü'l-Kirâati's-Seb'a İsimli Eseri Bağlamında Yedi Kıraatte Hüccet Olgusu*, 18-19.

¹⁹¹ Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünen* (Mısır: Daru'l-Hayr, 1964), *Kitâbü'l-İftitâh*, 38.

¹⁹² Buhârî Muhammed b. İsmâîl, *Sahihu'l-Buhârî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1433/2012), “*Fedâilu'l-Kur'ân*”, 5040.

2.4. Yedi Kıraat Meselesi

Kur'an'ı Kerim'in Arapça olarak indirildiği, bizzat Kur'an âyetlerinde çeşitli vesilelerle zikredilmektedir.¹⁹³ Bilindiği üzere Arap dili, birden fazla lehçe yapısına sahiptir. Ancak Hz. Peygamber'in mensubu olduğu Kureyş kabilesi, Kureyş lehçesini kullanıyordu. Bu durum, Kur'an'ı Kerim'in ilk olarak bu lehçe üzerine indirildiğini göstermektedir. Özellikle Mekke döneminde inen ayetlerin nazil olduğu sosyal ve dilsel bağlamda, Kureyş lehçesinin hakimiyetinin olduğu bilinmektedir. O dönemde Mekke'de bulunan diğer kabileler Kureyş kabilesi etrafında toplandıkları için, Kureyş lehçesi bölgenin ortak iletişim aracı haline gelmişti. Bu nedenle Mekke döneminde indirilen 86 sûrenin hem okunuş hem de yazımı Kureyş lehçesi çerçevesinde şekillenmiştir. Bu sebepten o dönemde yedi harf gibi temel bir sorunu ortaya çıkaracak herhangi bir sebep söz konusu değildir. Dolayısıyla, Kur'an'ın o dönemde sadece bir lehçe üzerinden okunması ve anlaşılması yeterli görülmüş, yedi harf meselesi gündeme gelmemiştir.¹⁹⁴

Ancak İslâm'ın yayılması ve Hz. Peygamber'in çevre kabilelerle iletişim kurmaya başlamasıyla birlikte, İslâm'ın tebliği Mekke sınırlarını aşmıştır. Medine'ye hicretin ardından, Medine'de bulunan kabilelerin farklı Arap lehçeleri konuşmaları ve Yahudi, Hristiyan, Habeşli, İranlı, Rum gibi farklı etnik ve kültürel toplulukların İslâm'a girmesiyle İslâm toplumu daha da çeşitlenmiştir. Bu durum, ilk dönemlerde Kureyş lehçesi üzerinden şekillenen Kur'an okuma ve anlama süreçlerinin, farklı lehçeler ve anlam sorunları nedeniyle yetersiz kalmasına yol açmıştır. Medine döneminde ortaya çıkan bu durum, Müslümanların ilahi vahyi doğru okuyup anlamalarında zorluklar yaşamasına neden olmuştur.¹⁹⁵

Hz. Peygamber'in temel hedefi, Kur'an'ı daha geniş bir anlayışa ulaştırmak ve ilahi mesajı hayata geçirebilecek bir pratikliğe kavuşturmaktır. Bu sorunun erken farkına varan Allah Resûlü, Kur'an'ın yalnızca Kureyş lehçesi ile okunmasının mümkün olmadığını görerek, diğer lehçelerle okunması için Allah'a dua etmiş ve bu konuda izin talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine, Alla Teâlâ, Kur'an'ı Kerim'in yedi harf üzere okunmasına izin vermiştir.¹⁹⁶

Allah Resûlü döneminde, Kur'an'ı Kerim'in Kureyş lehçesi dışında diğer Arap lehçeleriyle de okunmasına imkan tanınmış, bu uygulama o dönemin Müslümanlarına

¹⁹³ Yûsuf 12/2; er-Rad 13/37; en-Nahl 16/103; Tâhâ 20/113; eş-Şu'arâ 26/195; ez-Zümer 39/28; el-Fussilet 41/3; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhuruf 43/3; el-Ahkâf 46/12.

¹⁹⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulaziz eş-Şelebî, Mısır, 1355/1936, 4/205-246, Bk. Demirci, *Kur'an Tarihi*, 198.

¹⁹⁵ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 32.

¹⁹⁶ Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 32.

kolaylık sağlamıştır. Ancak Hz. Peygamber'den sonra bu ruhsat, kolaylık bağlamından çıkarak ihtilaf konusu haline gelmiştir. Kur'an'ı Kerim'in farklı kültür ve lehçelere mensup insanların onu kolaylıkla anlamasını ve okumasını hedefleyen bu yaklaşım, zaman içinde ihtilaflara sebep olmuş ve derinlemesine incelenmesi gereken bir ilim alanına dönüşmüştür.¹⁹⁷

Kur'an'ı Kerim'in yedi harf üzerine nazil olduğuna dair rivayetler, bu konuya dair tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yedi harften kastedilenin ne olduğu, Kur'an'ı Kerim'de veya Hz. Peygamber'in hadislerinde doğrudan tanımlanmamış olması nedeniyle, ihtilaf konusu haline gelmiştir.

Kur'an'ı Kerim ilimleri içerisinde en çok ihtilaf içeren konulardan biri olan Yedi harf meselesi, tarih boyunca çeşitli İslâm âlimleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu meseleye dair ortaya konulan görüşler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

Alimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen görüşe göre, yedi harften maksat, Arap kabilelerinin meşhur yedisinin lehçesidir. Bu kabileler; Kureyş, Hüzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm ve Yemen kabileleridir. Bu görüşe göre Kur'an'ı Kerim, bu kabilelerin lehçelerine uygun şekilde tilâvet edilme kolaylığı sunmuştur.¹⁹⁸

Bazı âlimlere göre yedi harf tabiri, anlamı açısından müşkil (zor anlaşılır) ve müteşâbih (benzeşen, kapalı) bir deyimdir. Bu tabirin müşkil olmasının sebebi, el-Ahruf kelimesinin çok anlamlılığından kaynaklanmaktadır. Harf kelimesi, çeşitli manalara gelen müşterek bir lafız olduğu için, hangi anlamın kastedildiği kesin olarak anlaşılmamaktadır.

Bazı âlimler, yedi harften kastedilenin aynı manaya gelen çeşitli lafızların yedi farklı vechi olduğunu söylemişlerdir. Örneğin, “gel” anlamında kullanılan “Akbi, Helumme, ve Teâl” kelimeleri bu görüşün örneklerindendir. Bu yaklaşıma göre Kur'an'da farklı kelimelerle ifade edilen ama aynı manaya gelen ibareler, yedi harf kavramıyla izah edilmektedir.

Bazı İslâm bilginleri, yedi harften kastedilenin Kur'an'ı Kerim'deki yedi çeşit kelimeler olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu alimler “yedi çeşit”in belirlenmesi konusunda kendi aralarında farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazıları bunları; emir, nehiy, helal, haram, muhkem, müteşâbih ve emsal olarak tanımlarken, bazıları va'd,

¹⁹⁷ Yaşar Akaslan, “İbnü'l-Cezerî'nin “Yedi Harf” Meselesi Üzerindeki Fikirleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (Eylül 2018), 267.

¹⁹⁸ Çetin, *Kur'an İlimleri*, 161.

vaîd, helal, haram, mevâ'iz, emsal ve ihticâc şeklinde sıralamıştır. Diğer bir grup ise; muhkem, müteşâbih, nasih, mensuh, husus, umum, ve kısas olarak tanımlamıştır.¹⁹⁹

Diğer bir görüşe göre, “Kur'an yedi harf üzere indi” ifadesinden kasıt, Kur'an'ın tamamının yedi harf üzere okunması değil, fakat bazı bölümlerinin bir harf (lehçe), bazılarının ise farklı bir lehçe üzere okunmasıdır. Bu görüş, yedi harfin Kur'an'ın tümüne şamili olmadığını ifade eder.²⁰⁰

Bazı âlimler, yedi harften maksadın yedi kıraat imamı olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu görüş, tarihsel verilerle uyuşmamakta ve kesinlikle doğru kabul edilmemektedir. Hicrî 3. asrın sonlarında İbn Mücâhid, mevcut pek çok kıraat içerisinde yedi kıraat imamını bir kitapta toplamıştır. Bu yedi kıraat imamı sonradan meşhur olmuştur. Dolayısıyla bu durum yedi harf meselesiyle doğrudan ilgili değildir. Zira yedi harf meselesi ortaya konulduğu zaman, bu yedi kıraat imamı henüz doğmuş bile değildi.²⁰¹

Her ne kadar yedi harf meselesi çeşitli görüşlere konu olmuş olsa da, alimler bazı temel hususlarda ittifak etmiştir:

Yedi harf hadislerinin varlık sebebi, Kur'an'ı Kerim'in talim ve kıraatinde, Allah Resûlü'nün isteği üzerine Allah'ın kullarına bir kolaylık ve ruhsat tanınmış olmasıdır. Bu durum, çeşitli lehçelere sahip olan Arap toplumlarının Kur'an'ı daha rahat anlaması ve öğrenmesi için bir kolaylık sağlamıştır.

Yedi harften kastedilenin, kıraat imamlarına nisbet edilen yedi kıraat olmadığı konusunda görüş birliği vardır. Bu iki kavram, tarihsel ve kavramsal olarak farklılıklar göstermektedir.²⁰²

Kıraat ihtilaflarının temel sebebinin, lafızlarda ve okunuş şekillerinde olduğu bilinmektedir. Bu farklılıklar anlamda bir tezat veya çelişkiye yol açmamaktadır. Farklı kıraatler, anlam birliğini koruyarak çeşitli okunuş üzerinden Kur'an'ı zenginleştiren unsurlar olarak kabul edilmektedir.²⁰³

Konu ile ilgili başka bir görüş ise İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr adlı eserinde, yedi harf meselesine dair araştırmalarını şu şekilde özetler ve yedi harften muradın yedi vecih olduğunu ifade eder:

-Yazı ve anlam açısından hiçbir farklılık olmaksızın, yalnızca harflerin hareketlerinde görülen değişiklikler.

¹⁹⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, I/49-50.

²⁰⁰ Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'an*, Beyrut, 1973, I/45-49, Bk. Çetin, *Kur'an İlimleri*, 161.

²⁰¹ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, 71.

²⁰² Karaçam, *K. Kerim'in Faziletleri*, 18.

²⁰³ Karaçam, *K. Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, 40, Bk. Çetin, *Kur'an İlimleri*, 162-163.

-Yazı aynı kalmakla birlikte, anlamda farklılığa yol açan harf değişiklikleri.

-Anlam açısından aynı olmakla birlikte, kelimelerde farklılık meydana getiren harf ihtilafları.

-Takdim ve tehirde kaynaklanan farklılıklar.

-Fazlalık ve eksiklikten doğan değişiklikler.²⁰⁴

Bu bilgiler ışığında, yedi harf meselesiyle ilgili şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

“*Muhakkak ki bu Kur'an'ı Kerim yedi harf üzerine nazil olmuştur; ondan kolayınıza geleni okuyun*”²⁰⁵ hadisinin de işaret ettiği gibi, İslâm'ın hızla yayılmasına paralel olarak, farklı lehçeler kullanan Arap toplumlarının kelime telaffuzlarını kolaylaştırmak, aynı zamanda Kur'an'ı Kerim'in eğitimini, öğretimini ve tebliğini kolaylaştırmak amacıyla Allah tarafından bir ruhsat verilmiştir. Bu ruhsat, aynı zamanda bir genişlik, kolaylık, serbestlik ve rahmet niteliği taşımaktadır.²⁰⁶

Hiz. Peygamber'in yedi harf konusundaki rivayetlerinden birisi de şu şekildedir:

“*Hiz. Peygamber, Ahcârü'l-Mirâ denilen yerde Cebrâil ile buluştu ve ona: -Ben, ümmî (okuma-yazma bilmeyen) bir topluluğa gönderildim. Aralarında erkekler, kadınlar, köleler, câriyeler ve hiç kitap okumamış yaşlı insanlar vardır. Bunun üzerine Cebrâil de: -Şüphesiz Kur'ân, yedi harf üzere nâzil olmuştur.*”²⁰⁷ dedi.

Bu rivayet ışığında, Ebu Şâme (ö. 655/1267) yedi harf meselesine ilişkin şu değerlendirmeyi yapar: “Araplar'a Kur'an lafızlarını, aynı ya da yakın anlamı ifade eden kelimelerle değiştirerek okuma ruhsatı verildi. Bu ruhsat, bir harfle yedi harf (alternatif olarak) arasında değişiyordu. Dolayısıyla onlar, tek bir harfle okumak zorunda bırakılmadılar. Zira Kur'an; derse, tekrara ve bir şeyi lafzıyla ezberlemeye alışkın olmayan ümmî bir kavme indirilmiştir. Tüm bunların yanında, aralarında ihtiyarları, cihat yahut geçim derdiyle meşgul olanları vardı. Bu nedenle onlara böyle bir ruhsat verildi. İçlerinde alışageldikleri lehçeyi bırakıp farklı bir lehçeye zorlanacak kimseler de vardır. Dolayısıyla telaffuzda farklılıklar ortaya çıktı. Hadiste bu durumu açıklayıcı bir şekilde vârid olan müterâdif lafızlar, birbirini yerine okunabileceğini gösterir.”²⁰⁸

²⁰⁴ Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), I, 26, Bk. Yıldız, *İbn Hâleveyn el-Hüccet fi'l-Kirâati's-Seb'a İsimli Eseri Bağlamında Yedi Kiraatte Hüccet Olgusu*, 21.

²⁰⁵ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'an”, 5040.

²⁰⁶ Genç, *el-Mûdah fi Vucûhi'l-Kiraati ve İleliha Adlı Eserin Kiraat İlmindeki Yeri ve Önemi*, 11.

²⁰⁷ Makdisî Ebû Şâme, *Mürşidü'l-veciz*, nşr. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 126-127, Bk. Akaslan, “İbnü'l-Cezerî'nin “Yedi Harf” Meselesi Üzerindeki Fikirleri”, 275.

²⁰⁸ Makdisî Ebû Şâme, *Mürşidü'l-veciz*, nşr. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sâdır, 1975), 126-127, Bk. Akaslan, “İbnü'l-Cezerî'nin “Yedi Harf” Meselesi Üzerindeki Fikirleri”, 275.

Bu çerçevede, Kur'an'ı Kerim'in yedi harf üzere okunması, yalnızca anlamaya yönelik kolaylık sağlamakla kalmamış, aynı zamanda değişik kültürlerden gelen insanların farklılıklarına da çözüm sunmuştur. Bu ruhsat sayesinde Kur'an'ı Kerim'in okunması daha kolay hale gelmiş ve farklı kabileler tarafından anlaşılır bir metin olarak benimsenmiştir. Sonuç olarak farklı lehçede konuşan Arapların Kur'an'ı Kerim'i öğrenme ve anlamasına önemli bir katkı sunmuştur.

2.5. Kıraat İlmî ve Kısımları

Kıraat ilmi, isnad açısından farklı kategorilere ayrılmaktadır. Bu kategoriler kıraatlerin rivayet zinciri ve güvenilirlik düzeyine dayanmaktadır. Genel olarak kıraatler, mütevâtir, meşhur, âhad, şâz, mevzû ve müdrec olmak üzere altı kısma ayrılır:

Mütevâtir Kıraatler: Yalan üzerinde birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk tarafından, aynı şekilde güvenilir bir topluluktan rivayet edilen kıraatlerdir. Bu kıraatler, en yüksek güvenilirlik derecesine sahiptir.²⁰⁹

Meşhur Kıraatler: Senedi sahih olmakla birlikte, mütevâtir düzeyine ulaşmayan kıraatlerdir. Ancak, yine de Arap dili kurallarına uygunluk ve sahih bir senet gibi temel şartları taşır.

Âhad Kıraatler: Senedi sahih olmakla birlikte, mütevâtir düzeyine ulaşmayan ve aynı zamanda Arap dili kuralları ile Mushaf-ı Osmanî hattına tam uyum göstermeyen kıraatlerdir.

Şâz Kıraatler: Arap dili kurallarına ve Mushaf-ı Osmanî'ye uygun olsa da senedinin sahih olmaması nedeniyle kabul görmeyen kıraatlerdir.

Mevzû Kıraatler: Herhangi bir aslı veya senedi bulunmayan, uydurma kıraatlerdir. Bu tür kıraatler tamamen reddedilmektedir.

Müdrec Kıraatler: Tefsir amacıyla kıraate eklenmiş olan kelime veya notları içeren kıraatlerdir.

Kıraatler kabul ve red hususunda iki kısma ayrılmaktadır;

Sahih Kıraatler: Okuyuşun Hatt-ı Osmânî hattına uygun olması. Arap dili kurallarına uygunluk göstermesi. Senedinin muttasıl (kesintisiz) olması.

Yedi ve on kıraat olarak bilinen kıraatler bu guruba dahildir. Bu kıraatlerin geçerliliği konusunda İslâm âlimleri arasında ittifak bulunmaktadır ve bu kıraatlerin inkâr edilmesi câiz değildir.²¹⁰

²⁰⁹ Ali el-Caferî, *el-Esâsu fî ilmi'l-kıraat* (Kahire: Menşûrâtü Erviga, 2015), 255.

Sahih Olmayan Kıraatler: Kabul şartlarını taşımayan kıraatlerdir. Şâz olarak nitelendirilen bu kıraatler, sahih sened zincirine sahip olmadıkları gibi Hatt-ı Osmânî hattına veya Arap dili kurallarına da uygunluk göstermezler. Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, Yahya el-Yezîdî ve A'meş gibi şahısların kıraatleri bu kategoride değerlendirilir. Bu kıraatlerin Kur'an'dan sayılması veya ibadetlerde okunması câiz değildir.²¹¹

2.6. Hz. Ebû Bekir Dönemi Cem' Edilen Mushaf'ın Özellikleri ve Kıraati

Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi, İslâm tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu süreçte iki temel şartın gözetildiği görülmektedir. İlk şart, yazılan sahifelerin Allah Resûlü'nün gözetiminde yazılmış olmasıdır. İkinci şart ise Kur'an'ı Kerim'in âyetlerinin, hafızların ezberinde mevcut olmasıdır. Bu kriterler, Kur'an'ın hem yazılı hem de sözlü olarak teyit edilmesine yönelik bir hassasiyetin göstergesidir.²¹²

Hz. Ebû Bekir, Kur'an'ın yazımı esnasında dikkat edilmesi gereken hususları şöyle sıralamıştır:

-Kur'an'ı Kerim'in yedi kıraat üzere yazılmasını istemiştir.²¹³

-Kur'an'ın yazımı esnasında lehçe farklılıklarından kaynaklanabilecek anlaşmazlıkları önlemek amacıyla ihtilafa düşme durumunda Kureyş lehçesininin esas alınmasını tavsiye etmiştir.

-Tilaveti neshedilen âyetlerin Mushaf'a dahil edilmemesini istemiştir.

-Sahabe tarafından icmâ ile kabul edilen, tevatür yoluyla gelen âyetlerin yazılmasını şart koşmuştur. Bu titiz yaklaşım, Kur'an metninin doğruluğunu ve sahihliğini muhafaza etmeyi amaçlamıştır.²¹⁴

Kur'an'ı Kerim'in iki kapak arasına getirilmesi sürecinde izlenen bu metodoloji, sahabe tarafından ittifakla kabul görmüştür. Bu durum, cem' faaliyetinin İslâm toplumunun genel rızasına mazhar olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Hz. Ebû Bekir dönemi toplanan Mushaf'ta kıraat ile ilgili herhangi bir sorun gündeme

²¹⁰ Abdulfettah b. Abdulğani el-Kâdî, *el-Kıraâtü's-şâzze ve tevcihuhâ min luğati'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 8, Bk. Elif Nur Ömeroğlu, *Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29.

²¹¹ Abdulfettah b. Abdulğani el-Kâdî, *el-Kıraâtü's-şâzze ve tevcihuhâ min luğati'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 8, Bk. Elif Nur Ömeroğlu, *Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 29.

²¹² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/205-206, Bk. Ahsen Yılmaz, "Rivayetlerde Kıraatler Açısından Hz. Osman Mushafı'nın Kaynaklığı", *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 274.

²¹³ Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlu ve Kıraati*, 175.

²¹⁴ Necati Tetik, *Kıraat İlminin Ta'limi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 50, Bk. Genç, *el-Müdah fî Vucûhi'l Kıraati ve İleliha Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri ve Önemi*, 13.

gelmemiştir. Bunun temel sebebi ise o dönemki Müslümanların ana dillerinin Arapça olması sebebiyledir. Kur'an'ı Kerim'in okunuşu ile alakalı problemlerin çıkması, İslâm topluluklarının genişlemesi ve Arap olmayan insanların İslâm ile tanışmasıyla sorun haline gelmiştir.

2.7. Hz. Ebû Bekir'in Cem' Ettiği Mushaf İle Hz. Osman'ın İstinsâh Ettiği Mushaf Arasındaki Kıraat Farkı

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'an'ı Kerim'in cem' edilmesi ve Mushaf haline gelmesi, İslâm tarihinde önemli iki farklı amacı ve yöntemi temsil etmektedir. Hz. Ebû Bekir'in temel amacı, Kur'an'ı Kerim'i bir araya toplayarak devletin resmi bir Mushaf'ını oluşturmak ve bu sayede ilahi vahyin muhafazasını sağlamaktır. Bu süreçte vahyin yazımında titiz bir şekilde Allah Resûlü'nün gözetiminde yazılmış sayfeler ve hâfızların ezberleri esas alınmıştır.²¹⁵

Hz. Osman'ın Kur'an'ı Kerim'i çoğaltma faaliyetindeki temel hedefi ise, Allah Resûlü'nden geldiği kesin olarak bilinen kıraatleri bir araya toplamak ve meşru olarak görülmeyen diğer kıraatleri ayırmaktır. Bu süreçte Kur'an'ı Kerim'e sonradan eklenen, tefsir niteliğindeki hiçbir ilave metne Mushaf'larda yer verilmemiştir. Hz. Osman, bu uygulamayla Müslümanları tek bir metin ve okuyuş etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır. Keskiöğlu'nun şu ifadeleri, Hz. Osman'ın bu gayesini özetler niteliktedir: "Hz. Ebû Bekir Mushaf'ı cem' etmişti, Hz. Osman ise halkı o Mushaf'a cem' etmiştir."²¹⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, Hz. Ebû Bekir, Kur'an'ın cem'ini halkın yararı için gerçekleştirirken, Hz. Osman halkı bir araya getirme yoluna gitmiş ve Kur'an ekseninde birleştirerek ihtilafları ortadan kaldırmıştır.²¹⁷

Hz. Osman, bu Mushaflaştırma faaliyetinde, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ı cem' etme komitesinin başkanlığını üstlenen Zeyd b. Sâbit'e istinsâh görevini de vermiştir. Ancak Hz. Osman, istinsâh sürecinde kıraat ihtilaflarını gidermeyi de hedeflemiş ve herhangi bir farklılık durumunda Kureyş lehçesinin esas alınmasını emretmiştir. Bu, o dönemde farklı lehçelerden kaynaklanan telaffuz farklılıklarını ortadan kaldırarak Müslümanlar arasındaki birlik sağlamayı amaçlayan bir adım olmuştur.²¹⁸

²¹⁵ Hayrettin Öztürk, *Ebedî Mucize Kur'an Yazılması ve Toplanması* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 153.

²¹⁶ Osman Keskiöğlu, *Kur'an Tarihi* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1953), 161.

²¹⁷ Öztürk, *Ebedî Mucîze*, 153.

²¹⁸ İmamü'd-Din İsmail İbnu Kesir, *Fedailü'l-Kur'an* (Beyrut: Dar el-Ma'rife, 1987), 25, Bk. Öztürk, *Ebedî Mucîze*, 153.

Sonuç olarak Hz. Osman döneminde istinsâh edilen Mushaf, Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen Mushaf'ı referans alarak hazırlanmıştır. Hz. Osman istinsâh esnasında Hz. Ebû Bekir'in cem' etmiş olduğu Mushaf'ı esas almakla birlikte farklı beldelerde kıraat farklılıklarının önüne geçmek ve Müslümanların ihtilafa düşmelerini engellemek için çeşitli beldelerde istinsâh edilen Mushaf'ın okunmasını sağlamıştır.

2.8. Hz. Osman Dönemi İstinsah Faaliyetlerinin Kıraat İlmiyle İlişkisi

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte, Arap olmayan toplulukların da İslâm'a girmesi sonucu farklı okuyuş tarzları arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başlanmıştır. Bu süreçte her topluluk, kendi öğrendiği kıraatin en doğru olduğuna inanarak diğerlerini dışlamış, bu durum kıraat ihtilaflarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Ortaya çıkan bu ihtilaflar, Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen Mushaf'ın tek başına yeterli olmadığını göstermiştir.²¹⁹

Bu ihtiyaca binaen Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsah edilmesi süreci başlatılmıştır. Mevcut Mushaf çoğaltılmış, bu nüshalar çeşitli İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Mushaflar'ın gönderildiği her bölgeye, Kur'an'ı doğrudan Allah Resûlünden öğrenmiş olan sahabilerden biri de kıraat öğreticisi olarak görevlendirilmiştir. Böylece bu nüshaların doğru okunması ve öğretilmesi temin edilmiştir.²²⁰

Kur'an'ın doğru bir şekilde öğretilmesi için gönderilen sahabiler, daha sonra şöhret bulan kıraat imamlarının hocası olmuşlardır. Nitekim Abdullah b. Sâib (ö. 70/689-90), İbn Kesîr (ö. 120/738) kıraat zincirinde, Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 73/692) Âsım (ö. 127/745) kıraat zincirinde, Muğîre b. Şihâb (ö. 91/710) ise Âmir (ö. 118/736) kıraat zincirinde yer almaktadır. Bu durum, Hz. Osman'ın sadece Mushaflar'ı çoğaltmakla kalmayıp kıraat ilminde de sağlam bir temelin oluşmasına vesile olduğunu göstermektedir.²²¹

Farklı beldelere gönderilen Mushaflar'ın harekesiz ve noktasız oluşu, birçok kelimenin farklı vecihlerle okunmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda Mushaf hattının değil, o Mushaf'ı okutan sahabinin kıraatte belirleyici olduğu ifade edilmiştir.²²² Zamanla kıraat farklılıklarının yol açabileceği yanlış anlamaların önüne geçmek

²¹⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/187.

²²⁰ İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l- kırâati'l-aşr*, 1/8.

²²¹ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 30.

²²² İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l- kırâati'l-aşr*, 1/8.

amacıyla kelimelere hareke ve noktalama işaretleri eklenmiştir. Bu uygulama, hataları en aza indirmeyi ve kıraatler arası ihtilafı sınırlandırmayı hedeflemiştir.²²³

Toplanan ve çoğaltılan bu Mushaflar “Resm-i Osmânî” olarak adlandırılmıştır. Bu Mushaf’ta bazı kelimeler yazılı olduğu halde okunmazken, bazılarının ise okunuşu olduğu halde yazıya geçirilmediği görülmektedir. Bu yazı sistemi, kıraat farklılıklarına imkân tanımakla birlikte, metinsel birliği muhafaza etmeyi amaçlamıştır. Hz. Osman’ın bu istinsah çalışması sahabe tarafından icmâ ile kabul edilmiş, bu Mushaf’a uygun kıraatler meşrû görülmüştür. Bunun dışındaki okuyuşlara ise itibar edilmemiştir. Böylece Kur’an’ı Kerim hem lafzî hem manevî anlamda muhafaza edilmiş, ümmet kıraat ihtilaflarından korunmuş ve ortak bir Mushaf etrafında birleşmiştir.²²⁴

Sonuç olarak, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen Kur’an’ı Kerim’in istinsahı, Müslümanlar arasında okuyuş birliğini sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyet, İslâm ümmeti tarafından icmâ ile kabul edilen Hatt-ı Osmânî üzerinden yürütülmüştür. Ancak o dönemin yazı geleneği gereği noktalama ve harekeleme uygulamaları mevcut olmadığından bazı kelimeler farklı vecihlerle okunmaya müsaitti. Bu durum, zamanla kıraat ilminin doğmasına zemin hazırlamıştır. Hatt-ı Osmânî hattına uygun olan kıraatler meşru kabul edilmiş, buna uymayan okuyuşlara ise itibar edilmemiştir. Daha sonraki süreçte Kur’an’a noktalama ve harekeleme işlemleri eklenmiş olsa da, kıraat ilmi yaşatılmış ve gelişmiştir. İslâm ümmeti tarafından bu kıraat farklılıkları bir ihtilaf değil, bir zenginlik olarak görülmüş ve ilmî bir miras olarak kabul edilmiştir.

²²³ Arif Güneş, *Kur’an’ı Kerim’in Okunmasında Harf-Kıraat-Yazı Kavramı ve İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 157.

²²⁴ Ziya Şen, *Kur’an’ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2007), 228.

3. SONUÇ

Hız. Peygamber hayattayken Kur'an'ı Kerim'in iki kapak arasına alınmamıştı. Bu durumun temel sebepleri Kur'an'ı Kerim'in kaybolma riskinin olmayışı ve halihazırda vahyin devam ediyor olmasıydı. Hız. Peygamber'in vefatının ardından, İslâm toplumunun siyasi liderliği konusunda müzakereler olmuş, Ensar ve Muhacirler arasında istişareler yapılmış ve neticede Hız. Ebû Bekir, ilk halife olarak seçilmiştir. Onun halifeliği, İslâm toplumunun istikrarını sağlamak açısından kritik bir dönemi temsil eder. Zira bu süreçte, İslâm'dan dönen bazı kabilelerle mücadele edilmesi gerekmiş ve yalancı peygamberlerin ortaya çıkması gibi ciddi tehditlerle karşılaşmıştır. Hız. Ebû Bekir, bu zorluklara karşı büyük bir kararlılıkla hareket ederek, İslâm'ın birlik ve bütünlüğünü muhafaza etmeye yönelik adımlar atmıştır.

Bu dönemin en önemli hadiselerinden biri, Yemâme Savaşı'nda birçok hâfızın şehit olmasıyla birlikte, Kur'an'ın kaybolma riskinin ortaya çıkmasıdır. Hız. Ömer'in önerisi üzerine, Hız. Ebû Bekir kendi döneminde Kur'an'ı Kerim'i tek parça halinde yazılı hale getirmiştir. Kur'an'ı Kerim'i cem' etme sürecinde bir duyuru yaparak halkın elinde bulunan Kur'an nüshalarını iki şahitle kendilerine getirmesini istemiştir. Hafız sahabeyi bir araya toplayıp Kur'an'ı cem' etme imkânı varken o, tüm halkı cem' işine dahil etmiştir. Bu durum, sahabe arasında çıkabilecek olası ihtilaflarında bir nevi önüne geçilmesine sebep olmuştur. Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında Kur'an'ın cem'i gerekli gayret ve hassasiyetin gösterilmesi sonucu yaklaşık bir senede tamamlanmıştır. Böylece, İslâm'ın temel kaynağının korunması adına atılan bu önemli adım, sonraki dönemlerde Kur'an'ın muhafaza edilmesine ve yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Cem' edilen ilk Mushaf, Hız. Ebû Bekir döneminde İslâm toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermiş olsa da, ilerleyen yıllarda İslâm coğrafyasının genişlemesi ve Arap olmayan insanların İslâm'a dahil olmasıyla birlikte yeterli görülmemiştir. Farklı bölgelerde Kur'an öğretimi yapan sahabilerin kendi kıraatlerini esas almaları, zamanla okuyuş farklılıklarının belirginleşmesine sebep olmuştur. Bu durum özellikle Hız. Osman döneminde ciddi bir problem halini almış, kıraat farklılıkları bazı bölgelerde Müslümanlar'ın birbirini tekfir edecek boyuta ulaşmıştır. Bu tartışmaların zirveye çıktığı olaylardan biri, Azerbeycan-Ermenistan seferi sırasında yaşanmıştır. Bu savaşta Şam ve Irak bölgelerinden gelen askerlerin, birbirlerinin kıraatlerini kabul etmeyerek karşılıklı suçlamalarda bulunmaları, Hız. Osman'ı yeni bir müdahaleye sevk etmiştir. Böylece mevcut kıraat farklılıklarının ümmetin birliğini tehdit etmesi üzerine Kur'an'ın istinsah süreci başlatılmıştır.

Hiz. Osman'ın bu dönemdeki temel amacı, Müslümanlar'ı okuyuş birliği çerçevesinde tek bir Mushaf etrafında toplamak ve kıraat ihtilaflarını asgar  seviyeye indirmek olmuştur. Bu doğrultuda Hiz. Ebû Bekir döneminde cem' edilen Mushaf esas alınarak birden fazla nüsha istinsah edilmiş ve her biri, o bölgenin halkına istinsah edilen Mushaf'ı öğretmekle görevli güvenilir k rilerle birlikte İslâm dünyasının çeşitli merkezlerine gönderilmiştir. Hiz. Osman döneminde gerçekleştirilen bu istinsah faaliyeti, Kur'an'ın laf i ve okunuş bakımından korunmasına ve  mmet birliğinin sağlanması vesile olmuştur .

Hiz. Osman döneminde gerçekleştirilen Kur'an'ı Kerim'in istinsahı, Müslümanlar arasında okuyuş birliği sağlamak amacıyla yapılmıştır. Bu faaliyet, Müslümanlar tarafından icmâ ile kabul g rm ştir. Ancak o dönemde kullanılan yazı sisteminde noktalama ve harekeleme bulunmadığı için bazı kelimeler farklı şekillerde okunmaya açık hale gelmiştir. Bu durum zamanla kıraat ilminin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte sahih ve rivayet açısından güvenilir kıraatler geçerli sayılmış, istinsah edilen Mushaf'a uymayan okuyuşlara ise itibar edilmemiştir. Daha sonraki dönemlerde Kur'an'a noktalama ve harekeleme uygulamaları eklenmiş olsa da kıraat ilmi hem korunmuş hem de gelişerek devam etmiştir. Müslümanlar bu kıraat farklılıklarını bir ayrılma sebebi değil, ilmi bir zenginlik olarak değerlendirmiş ve bu mirası nesilden nesile aktarmıştır.

Cem' ve istinsâh edilen Kur'an'ı Kerim, bazı iddialarla da hedef alınmıştır. şia'nın aşırı kollarına dayanan anlatımlardan beslenen Oryantalistler, Kur'an'a bazı ekleme ve çıkarma yapıldığını  ne sürmüşlerdir. Bu iddialar özellikle Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Osman dönemlerini hedef almıştır. Ancak İslâm alimleri, bu iddiaların ilmî delillerden yoksun olduğunu açıkça ortaya koymuşlardır.

Sonuc olarak, Hiz. Peygamber'in vefatından sonra, Hiz. Ebû Bekir'in önderliğinde Kur'an'ın iki kapak arasına getirilmesi ve Hiz. Osman dönemi Kur'an'ın istinsahı, Kur'an'ı Kerim'in korunması açısından dönüm noktası olarak görülmektedir. Özellikle Hiz. Osman dönemi istinsah edilen Mushaf, kıraatlerin şekillenmesine ve kıraat ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Her iki uygulama da Kur'an'ın korunması, kıraat birliğinin sağlanması ve Müslümanlar'ın birlik içinde hareket etmesi için tarihsel ve ilmî bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada söz konusu süreçlerin sadece metinsel bir koruma faaliyeti değil, aynı zamanda kıraat ilminin doğuş ve gelişiminde temel teşkil ettiği gösterilmiştir. Ayrıca bu süreçler, kıraat farklılıklarının sistemli bir biçimde sınıflandırılmasına ve sahih kıraat yollarının belirlenmesine zemin hazırlamıştır.

Kur'an'ın farklı lehçelerde okunmasına izin veren yedi harf ruhsatı zamanla kıraat ilminin temel zeminini oluşturmuş, cem' ve istinsah faaliyetleri ise bu zemin üzerine inşa edilen ilmî mirasın korunmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla bu süreçler, Kur'an'ı Kerim'i sadece bir metin olarak değil, aynı zamanda bir kıraat disiplini olarak da sonraki nesillere sağlıklı bir biçimde aktarılmasını sağlamıştır. Müslümanlar'ın Kur'an'ı Kerim'i korunması noktasında göstermiş olduğu bu gayretler, Müslümanlar'ı Yahudi ve Hristiyanlar'ın düşmüş oldukları ihtilafa düşmekten korumuştur.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemmâm es-Sân'ânî. (1403). *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Açıkel, A. (2007). *Kur'an'ın Cem'i İle İlgili Rivayetler ve Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Akaslan, Y. (2018). ibnü'l-cezerînin yedi harf meselesi üzerideki fikirleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18(2), 265-303.
- Akgün, M. (2010). kur'an'ın ilk muhafızları vahiy kâtipleri. *Diyanet İlmi Dergi* 46(4), 33-48.
- Akpınar, Ö. F.. (2022). huzeyme b. sâbit ve hadis rivayetindeki yeri. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 8(1), 67-93.
- Aksu, A. (2019). *Hazreti Ebu Bekir*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 1. Basım.
- Alemdar, Y. (2003). kıraatlerin oluşumu bağlamında kur'an'ın cem'i konusuna yeni(den) bir bakış. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(2), 219-248.
- Algül, H. (2020). “Muâhât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/306-307. Ankara: TDV Yayınları.
- Altıkulaç, T. (2022). *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım.
- Altun, İ. (2013). ehl-i beytte hz. ebubekir, hz. ömer ve hz. osman sevgisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 39, 265-292.
- Altuntaş, A. (2013). *Kur'ân'da Temel Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Apak, A. (2004). *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Apaydın, B. (2018). “Yemâme Savaşı ve Sonucunun Sinoplu Safâî'nin Şerhü'l-İslâmî'n-Nûrânî Adlı Eserindeki Yansımaları”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58(1), 1-19.
- Arı, M. S. (1995). *Hiz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Arı, Ü. (2020). *İlk Dönem İslam Tarihinde Yemâme*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.

- Atli, Y. (2013). *Kur'an'ın Yazılması ve Cem'i*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Aydın, Z. A. (2008). *H. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Aydüz, D. (2010). kur'an'ı kerim'in iki kapak arasında bir mushaf halinde cem edilmesi. *Diyanet İlmi Dergi* 46(1), 57-90.
- Aydüz, D. (2012). kur'an'ı kerim'in iki kapak arasında cem edilmesi. *Diyanet İlmi Dergi- Kur'an Özel Sayısı*, 189-222.
- Azimli, M. (2007). hulefa-i raşidin dönemi halife seçimleri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7(4), 35-59.
- Bilmen, Ö. N. (1973). *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınları.
- Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim. (1422/2001). *el-Câmi'us-sahih*. thk. Muhammed Zühayr b. Nasır. 9 Cilt. Beyrut: Daru Tavki'n-Necat.
- Buhâri, Muhammed b. İsmâîl. (1433/2012). *Sahihu'l-Buhârî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Cansız, A. (2018). *Sahih Kıraat İsnad Edilen Sahabe Rivayetlerinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Cerrahoğlu, İ. (1983). *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelik, H. (2016). kur'an'ın yazıya aktarılması ve ilk vahiy kâtibi meselesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5(1), 22-33.
- Çelik, İ. (2015). *H. Ebubekir Dönemi Dini Sosyolojik Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Çelik, M. (2006). *Fıkhu's-Sahabe*. 2 Cilt İstanbul: Fütüvvet Yayınları.
- Çetin, A. (1982). *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Çil, H. (2011). *Ömer'ini Arayan Yüzyıl*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Dağ, M. (2011). *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Dağ, M. (2019). *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Yaklaşım*. Ankara: İsam Yayınları, 2. Basım.
- Danacı, S. (2020). kur'an-ı kerim'in metinleşme süreci ve sûrelerin tertibine dair görüşlerin değerlendirmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8(1), 138-166.
- Dânî, Ebû Amr. (1978). *el-Mukni fî Rasmi Mesâhihi'l-Emsâr*. Kâhire: Mektebetü'l Külliyyâti'l-Ezheriyye.
- Demircan, A. (2018). *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 4. Basım.

- Demirci, M. (2015). *Kur'an Tarihi*. İstanbul: M. Ü İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım.
- Demirci, M. (2014). *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 3. Basım.
- Dermenghem, E. (2006). *Muhammed'in Hayatı*. nşr. Reşat Nuri Güntekin. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Dertli, O. (2022). hz. ebu bekir'in halife seçilmesinin geleneksel otorite bağlamında değerlendirilmesi. *İlsam Akademisi Dergisi* 2(1), 39-60.
- Ebu Abdillâh Muhammed, İbn İshak. (1981). *Siretü İbn İshâk*, Konya: Hayra Hizmet Vakfı.
- Ebû Şâme, Makdisî. (1975). *Mürşidü'l-vecîz*. nşr. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır.
- el-Askalânî, İbn Hacer. (1301). *Fethu'l-Bârî*. 9 Cilt. Mısır: 1. Basım.
- el-Caferî, Ali. (2015). *el-Esâsu fî ilmi'l-kıraat*. Kahire: Menşûrâtı Erviga.
- el-Kâdî, Abdulfettah b. Abdulğani. (1981). *el-Kıraâtü's-şâzze ve Tevcîhuha Min Luğati'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Erdoğan, S. (2020). *Abdullah İbn Mes'ûd ve Kıraat İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Ersöz, İ. (1996). *Kur'an Tarihi Kur'an-ı Kerim'in İndirilişi ve Bugüne Gelişi*. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Es-Sâbûnî, Muhammed Ali. (2020). *Tefsirlerin Özü Safvetü't-Tefâsîr*, çev. Sadreddin Gümüş. Nedim Yılmaz. 7 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 10. Basım.
- Es-Sahhar, Abdulhamid. (1997). *Örnek Halifelerin Hayatı*. çev. Ebubekir Korkmaz. İstanbul: Ravza Yayınları.
- Esir, İbnü'l. (1985). *el-Kamil Fi't Tarih Tercümesi*. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayın Evi.
- Gazel, G. (2006). *Allah Resûlünün Sadık Dostu Hazreti Ebubekir*. İzmir: Muştı Yayınları, 1. Basım.
- Genç, M. S. (2019). *El-Mûdah fî Vucûhi'l Kıraatîve İleliha Adlı Eserin Kıraat İlmindeki Yeri ve Önemi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Grabus, M. (2021). hz. peygamber döneminde hz. ebû bekir'in sahâbe arasındaki konumu. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11, 269-286.
- Grabus, M. (2020). *Hulefâ-i Râşidîn Döneminin İslam Tarihinde Belirleyici Rolü (Hz. Ebû Bekir Dönemi)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Güneş, A. (1992). *Kur'an'ı Kerim'in Okunmasında Harf-Kıraat-Yazı Kavramı ve İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.

- Gürpınar, M - Çelenk, M. (2024). sahâbe tasavvurunun oluşumunda ilk dönem islâm tarihinde meydana gelen olayların rolü. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8(4), 894-915.
- Hamidullah, Mu. (2003). *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak Gazetesi Yayınları.
- Hamidullah, M. (1994). *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İrfan Yayınevi, 5. Basım.
- Hamidullah, M. (2016). *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hasanoğlu, D. (2022). *Zeyd b. Sâbit ve Kıraat İlmindeki Yeri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Heysemî Nureddin b. Ali b. Ebu Bekir b. Süleyman el-Heysemî. (1414/1994). *Mecmeü'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. thk. Hüsâmeddin el-Kutsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebet'ül Kutsî.
- Hulûsi, A. (2014). *Ebu Bekir Es Sıddık*. İstanbul: Kitsan Yayınları, 8. Basım.
- İbn Ebî Dâvûd - Ebû Bekir Abdillâh. (1936). *Kitâbu'l Mesâhif*. thk. Arthur Jeffery. Mısır: Matbaatu'r-Rahmâniyye, 1. Basım.
- İbn Ebi Davud - Süleyman b. Eş'as es-Sicistani. (2002). *Kitabu'l-Mesahif*. 2 Cilt. Beyrut.
- İbn Hişâm. (1985). *İslam Tarihi*. çev. Hasan Ege 1 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm. (1990). *Es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Kâtib el-Hâşimi el-Basrî el-Bağdâdî. (2015). *Kitabü't-tabakâti'l-Kebîr*. çev. Adnan Demircan. 11 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. (1399). *Târîhu'l-medîneti'l-münevvere*. thk. Fehîm Muhammed Seltût. Cidde: tabaa alâ es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed.
- İbnu Hacer, el-Askalânî. (2011). *el- isabe- Seçkin Sahabeler*. çev. Seyfullah Erdoğan. İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- İbn Hişâm. (1355/1936). *Es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa es-Saka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulaziz eş-Şelebî. Mısır.
- İbnü'n-Nedîm. (1953). *El-Fihrist*. Kahire: Matbaatü'l-İstikâme.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. (1420/1999). *Müncidü'l-Mukri'in ve Münşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn, Kesir. (1994). *Büyük İslâm Tarihi: el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbnu Kesir, İmamu'd-Din İsmail. (1987). *Fedailu'l-Kur'an*. Beyrut: Dar el-Ma'rife.
- İsa, Ahmed, Muhammed Abdurrahman. (1980). *Küttabü'l-Vahy*. 1. Basım. Riyad.
- Kadı Abdulcebbar, Abduccebbbar b. Ahmed el-Hemedani. (2017). *Delâili'n-Nübüvve Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. M. Şerif Eroğlu. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kandehlevî, M. Yusuf. (2014). *Hayâtü's Sahâbe*. çev. Ali Arslan 4 Cilt. İstanbul: Merve Yayınları.
- Karaçam, İ. (2018). *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraat İlmi*, İstanbul: İFAV, 6. Basım.
- Karaçam, İ. (2010). *Kur'an'ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: MÜİFV, 18. Basım.
- Karagöz, İ. (2010). *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım.
- Kaya, M. (2006). *H. Ebû Bekir'den 111 Hâtıra*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2. Basım.
- Kaya, M. (2016). *H. Ebû Bekir'in Kur'an'a Hizmetleri ve Tefsirdeki Yeri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1. Basım.
- Kaya, O. (2014). kur'an'ın metinleşmesi bağlamında nesih problemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31(31), 136-183.
- Kaymaz, Ş. (2021). *H. Ebû Bekir'in Ridde Olaylarıyla Mücadelesinin İslamiyet'in Yayılmasına Etkisi*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Keskioğlu, O. (1976). *Hulefâi Râşidîn Dört Halife*. Ankara: Kılıç Kitapevi, 1. Basım.
- Keskioğlu, O. (1958). *Kur'an Tarihi*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Keskioğlu, O. (1953). *Kur'an Tarihi*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Keskioğlu, O. (1987). *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kızıl Karaca, F. (2019). *İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Kur'an-ı Açıklamalı Meali*. çev. Hayrettin Karaman – Ali Özek – İbrahim Kâfi Dönmez – Mustafa Çağrı – Sadrettin Gümüş – Ali Turgut. (2022). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Kurdî, Muhammed Tâhir b. Abdilkâdir el-Mekkî el-Hattât. (1365). *Târîhu'l-Kurân ve Garâibu Rasmihi ve Hukmuhi*. Cidde: el-Me'ârifu'l-Âmme.
- Kurt, A. (2015). "Türk Edebiyatında Çehâr- Yâr-ı Güzîn: Abdî'nin Fezâil-i Hulefâ-i Râşidîn ve Haşâil-i Çehâr-Yâr-i Güzîn Adlı Mesnevisi Üzerine Bir İnceleme". *Eskişehir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2(3), 107-126.
- Küçükaşçı, M. S. (2008). "Rûme Kuyusu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/231-232. İstanbul: TDV Yayınları.
- Maşalı, M. E. (2016). *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, Ankara: Otto Yayınları.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. (1427/2006). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Riyâd: Dâru't-Tayyibe.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. (1964). *es-Sünen*. Mısır: Daru'l-Hayr.
- Nöldeke, Theodor-Schwally, F. (1970). *Kur'an Tarihi*. Çev. Muammer Sencer. İstanbul: İlke Yayınları.
- Oral, H. (2020). "Üç Kavram, Tek Terim ve Bir Öneri: Kur'an'ın Cem'i". *Bilimhane* 43, 287-315.
- Ömeroğlu, E. N. (2020). *Kıraat İlmi Bağlamında Hemze ve Hükümleri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Öztürk, H. (2005). *Ebedî Mucize Kur'an Yazılması ve Toplanması*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım.
- Paçacı, M. (2006). *Kur'an'a Giriş*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Rıza, Muhammed. (1961). *Muhammedün Rasûlullah*. Mısır: 4. Basım.
- Sallâbî, Ali Muhammed. (1431). *Hz. Osman*. Kahire: Dâ'ru-l Fecr li't-Terâsi.
- Sarıçam, İ. (2012). *Hz. Ebu Bekir*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Basım.
- Sarıçam, İ. (2002). *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım.
- Sıddîk, Seyyid Eyyûb Bin. (2014). *Menâkıb-ı Cihâr Yâr-i Güzîn*. İstanbul: Hakikat Kitâbevi Yayınları, 41. Basım.
- Suyûtî, Celaleddin. (2014). *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. (1973). *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'an*. II Cilt. Beyrut.
- Şakar, Z. (2014). *Kur'an'ın Cem'inde ve Devamında Hafızlığın Yeri ve Rolü*. Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Yüksek Lisans Tezi.
- Şakir, M. (1995). *Dört Halife Hz. Ebubekir-Hz. Ömer-Hz. Osman-Hz. Ali Hulefa-i Raşidin*. çev. Ferit Aydın. İstanbul: Kahraman Yayınları.

- Şen, Z. (2007). *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Şen, Z. (2011). vahiy kâtipliği müessesesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30(30), 185-210.
- Şulul, K. (2016). cem'ü'l kur'ân (kur'ân-ı kerîm'in mushaf haline getirilmesi). *Siyer Araştırmaları Dergisi* 1, 11-55.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. (1387). *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük* 11.Cilt. Beyrut: Daru't-Turas, 2. Basım.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (1983). *Tarih-i Taberi*. 3 Cilt. İstanbul: Elif Ofset Yayınları.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. (1987). *Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l Müluk*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (1996). *Taberî Tefsiri*. çev. Kerim Aytekin, Hasan Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Taşcı, İ. (1999). *Zeyd b. Sâbit ve Kur'an-ı Kerim'e Hizmeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Tetik, N. (1990). *Kıraat İlmi'nin Ta'limi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Ünal, M. (2005). *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Ankara: Fecr Yayınları.
- Üzüm, H. (2015). *Dört Halife*. İstanbul: Alya Yayınları, 1. Basım.
- Yıldırım, S. (2021). *H. Ebû Bekir'in Hayatı ve Tarihi Şahsiyeti*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, C. (2016). *İbn Hâleveyn el-Hücce fi'l-Kırâati's-Seb'a İsimli Eseri Bağlamında Yedi Kıraatte Hüccet Olgusu*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, A. (2022). rivayetlerde kıraatler açısından Hz. Osman mushafı'nın kaynaklığı. *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(2), 266-283.
- Yılmaz, F. M. (2011). *Türk Edebiyatı'nda Hz. Ebû Bekir Vecizeleri ve Bedreddin b. Himmet-Yârü'l-Mevlevî'nin Tuhfetü's-Siddik'i*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, Yüksek Lisans Tezi.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1405/1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım.
- Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah. (1984). *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*. Kâhire: Dâru't-Turâs.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. (1988). *Menâhilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut.

ÖZGEÇMİŞ

Muharrem Yasin AKDAŞ, İlk ve Ortaöğrenimini Erzurum’da tamamladı. Akabinde İstanbul’da bulunan Sokullu Şehit Mehmet Paşa Kur’an Kursu’nda hafızlığını ikmal etti. Hafızlık dönemiyle eş zamanlı olarak Kadıköy İmam Hatip Lisesi’nden mezun oldu. 2015 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Gümüşhane ilinde İmam-Hatip olarak göreve başlamakla beraber aynı yıl Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni kazandı. 2021 tarihinde Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Halihazırda Gümüşhane Devlet Hastanesi’nde Manevi Danışmanlık görevini sürdürmektedir.

